

CADERNOS DE LINGUA

23

2001

REAL
ACADEMIA
GALEGA

R E A L
ACADEMIA
GALEGA

CADERNOS DE LINGUA

2001

23

REAL
ACADEMIA
GALEGA

Director: Constantino García
Vicedirector: Manuel González González
Coordinador: Xosé Luís Regueira
Secretaria: María do Carme Pazos Balado

Consello de redacción:

Carlos Díaz Abreira, Xermán García Cancela, Antón López Dobao,
Miguel Pérez Pereira, Modesto A. Rodríguez Neira

Comité científico:

R. Álvarez Blanco (Un. Santiago), J.A. Argente Giralte (Un. Aut. Barcelona), Takekazu Asaka (Un. Azabu), Michel Contini (Un. Stendhal de Grenoble), F. Fernández Rei (Un. Santiago), P. García Mouton (CSIC Madrid), Taina Hämäläinen (Un. Helsinki), Johannes Kabatek (Un. Freiburg), R. Lorenzo Vázquez (Un. Santiago), C. de Azevedo Maia (Un. Coimbra), David Mackenzie (Un. Corcaigh), Lorenzo Massobrio (Un. Torino), Michael Metzeltin (Un. Viena), Boris Narumov (Un. San Petersburgo), A. Santamarina Fernández (Un. Santiago), M. Santos Rego (Un. Santiago)

Colaboracións e correspondencia:

Xosé Luís Regueira Fernández
r/. Hórreo, 31-2º
15702 Santiago de Compostela

Subscripción e intercambio: Dirixirse a

Editorial Galaxia, S. A.
r/. Reconquista, 1 - 36201 Vigo

© Real Academia Galega
A Coruña, 1990

Edita: Real Academia Galega
r/. Tabernas, 11 - 15001 A Coruña

I.S.S.N.: 1130-5924

Título clave: Cadernos de Lingua
Título abreviado: Cad. Ling.

Depósito Legal: C-1.642-1992

Deseño: M. Janeiro

Imprime: Obradoiro Gráfico, S. L.
Avda. Rebullón, 49 - Mos

ÍNDICE

ARTIGOS

- R. ÁLVAREZ, *El vai ben así: pervivencia e construción de el invariable* 5
- M. C. NÚÑEZ SINGALA, *Algunhas reflexións verbo da elaboración de plans de política lingüística* 35
- V. FORMOSO GOSENDE, *Análise acústica das sibilantes de dúas parroquias no concello de Outes* 53
- M. C. FLAUX, *Achega á expresión da futuridade verbal nas gramáticas galegas ata 1980* 69
- D. GARCÍA REPRESAS, *A necesidade e maila obriga en galego* 89

RECENSIONS

- Os falantes como lingüistas. Tradición, innovación e interferencias no galego actual*, KABATEK, J. (A. M. Lorenzo Suárez) 117
- Estudios de Sociolingüística, linguas, sociedades e culturas*, Volume 1,1, *Bilingüismo*, RODRÍGUEZ-YÁÑEZ, X.P.; LORENZO SUÁREZ, A.M. e CABEZA PEREIRO, M.C. (eds.), (A. Fernández Salgado, X. Loredó Gutiérrez, M. A. Rodríguez Neira, I. Suárez Fernández) .. 125
- Diccionario italiano-galego*, I. GONZÁLEZ (Mª I. Campos Vaz, U. Tenreiro López) 129
- Vanishing voices: the extinction of the world's languages*, NETTLE, DANIEL & SUZANNE ROMAINE (X. L. Regueira) 133
- Terminoloxía y modelos culturales* (Mª P. Alvariño Alvariño) 143

EL VAI BEN ASÍ: PERVIVENCIA E CONSTRUCCIÓN DE EL INVARIABLE

ROSARIO ÁLVAREZ
Universidade de Santiago de Compostela

Os pronomes persoais de 3P caracterízanse normalmente por seren substitutos de frases nominais (FN) ou oracións, fronte ós de 1P e 2P, autónomos e non substitutos, que nomean as persoas que participan no acto de comunicación, respectivamente o locutor (en pl., o grupo en que este se inclúe) e o alocutario (en pl., máis dun alocutario ou o grupo en que este ou estes se inclúen sen a presenza do locutor). Consecuencia disto é que nos pronomes de 1P e 2P o xénero é manifestación dunha oposición 'masc. / fem.' -haxa diferencias formais ou sincretismo-, cunha escolla determinada en cada caso polo sexo dos participantes, mentres que a variación da 3P está condicionada polo xénero (masc. ou fem.) e o número (sg. ou pl.) do N da FN substituída. Mais pode ocorrer que o sintagma substituído careza de xénero, e en tal caso empréganse as formas extensivas (invariables: masc. canto ó xénero, sg. canto ó número), toda vez que no galego común non prosperaron formas diferenciadas para o 'neutro' (entendido como 'nin masc. nin fem. '; para a decadencia de *elo*, *vid.* Álvarez [2000]).

Agora ben, os pronomes persoais de 3P, coma os demostrativos e outros pronomes determinantes (*vid.* Álvarez & Xove [2001]), poden ser usados tamén como formas autónomas, non substitutas, referidas á realidade circundante ou correferentes con algún elemento contextual. Nomean adoito persoas e varían en xénero e número consonte sexa o referente (p. ex.: *¿Quen é ela?* '¿quen é esa persoa de sexo feminino que está aí á nosa vista?'), e o mesmo ocorre cando se refiren a entidades non persoais ou non animadas se o locutor ten presentes o sexo do referente ou o xénero do substantivo con que se nomean habitualmente (p. ex.: *¿Ela é cortadora?* 'esta navalla que acabo de coller do mostrador no mercado'). En cambio, cando non é posible establecer esta relación de xénero -ou o locutor renuncia a ela-, funciona como forma autónoma 'neutra' do pronome persoal a forma invariable *el* (como forma extensiva, membro non marcado nas oposicións de xénero e número: masc. e sg.); é evidente a relación co antigo pronome autónomo *elo*, pero debe terse en conta que na lingua antiga xa existía *el* invariable como forma en certo

modo complementaria de *elo* (*vid.* Álvarez [2001]). En todo caso, nestas condicións o uso do pronome persoal nunca é obrigado, e na práctica é moito menos frecuente cá omisión de todo pronome ou cá presenza dalgún dos demostrativos; de por parte, como veremos ó longo deste artigo, o uso de *el* invariable vese aínda máis limitado por pertencer a variedades lingüísticas conservadoras e por formar parte de construcións moi particulares¹.

A tradición gramatical galega acolle algunhas destas construcións xa desde Saco, pero en xeral non é moi explícita nin moi concreta na súa descrición, e non son poucos os autores que nin as mencionan; tampouco son moi precisas, e non sempre facilmente interpretables, as informacións relativas á súa incidencia. Así, non resulta doado saber se a frase de Saco "y suele ser el principio de toda interrogación" se refire a que é habitual no inicio de cada interrogación ou a que atinxe a tódolos tipos de interrogación, interpretación esta última avalada polo engadido "cualquiera que sea el sujeto del verbo" (Saco 1868:161). O feito de que non reapareza nas descricións gramaticais ata a gramática histórica de García de Diego (1909) pode ser atribuído á súa infrecuencia, mais tamén a que se deixase fóra da descrición da lingua normal, ben por considerala vulgarismo, dialectalismo, etc., ben porque non tiña equivalente nas gramáticas españolas que servían de guía. Recóllena Carré e Carballo, que seguen sempre fielmente a Saco, mais en tanto que o primeiro comenta que só se usa "algunas veces" (Carré 1967:136), no segundo só percibimos indirectamente que non considera normal ningún destes usos (con todo, respecto do impersoal conclúe: "Expresión muy castiza, no es, sin embargo, obligatoria, y su huella literaria es más bien leve", Carballo 1979:300), porque se demora en explicar por medio dunha análise sintáctica o coñecido exemplo de Curros ("Mentira ou verdade, il corre..."), non só na *Gramática* (1979:300) -onde polo xeral faltan explicacións deste tipo-, senón antes na súa *Historia* da literatura (1963:383-84); confirman esta valoración expresións do tipo "en un escritor de nuestros días hallo" ou "véanse estos ejemplos de Leiras Pulpeiro", usadas como garantía de autenticidade, e maila alusión ó parecido do francés como aval románico de prestixio. A ausencia na lingua literaria é tamén salientada por Alonso Montero (1966:IV.2.D.3), para quen o seu emprego pon de relevo a "sutileza lingüística" de Curros. O certo é que todos son conscientes da "rareza" gramatical da construción, se ben non sempre a fan explícita: Saco (1868:161) advirte que 'el interrogativo' non ten equivalencia en español, o mesmo ca

¹ Esta investigación inscribese no marco dos proxectos "Gramática descriptiva da lingua galega" (PB94-0656) e "Sintaxe descriptiva da lingua galega" (PN97-64100), que se desenvolven no Instituto da Lingua Galega (USC) con financiamento da DGICYT e da DGES, respectivamente.

Alonso Montero (1966:IV, n.28); ambos, con García de Diego (1984:108) e Carballo (1975:390), aluden a construcións francesas equivalentes, procurando así un apoio externo indiscutible; García de Diego (*Ib.*) informa de que o uso como interrogativo existe tamén en asturiano e mirandés, e mais doutros usos románicos; Veiga vai ás orixes históricas e chega á conclusión de que "Vista esta función del pronombre *il* en gallego, parece forzoso admitir que se trata de una pervivencia del mismo uso del pronombre latino *ille* en frases del tipo *illud miror quod...* Un caso de arcaísmo fenomenal" (Veiga 1966:493).

Polo que a nós toca, ocupámonos delas con anterioridade, en distintos momentos e con diversas perspectivas. Na primeira ocasión, no marco dunha descrición morfolóxica e sintáctica do pronome persoal galego, presentamos estes usos particulares de *el* distinguindo distintos tipos de construción: un '*el* pleonástico', anafórico ou catafórico, diferenciando dentro del o que, sendo substituto, mantén relacións de concordancia do que se mantén invariable; un '*el* demostrativo', no que percibiamos certa capacidade déctica contextual e maila herdanza dalgúns usos do antigo pronome *elo*; '*el* reforzo interrogativo', en íntima relación cos anteriores, situado como marca no inicio da curva de interrogación; '*el* en oracións impersoais', que ocupa o lugar do suxeito gramatical en oracións con verbos unipersoais ou cos que en determinadas construcións se comportan como tales; e '*el* como apoio na narración', presente sobre todo na modalidade asertiva, que actúa como un elemento de ligazón textual (Álvarez 1980:177-194). Volvemos sobre o tema a propósito da lingua de Cunqueiro, que presenta como característica a forte incidencia que estes usos teñen na súa prosa (Álvarez 1982:258-263)². En Álvarez *et alii* (1986:169), no curto espazo dedicado ás construcións con *el* invariable, reservámo-lo título '*el* pleonástico' para as construcións en que o referente está nunha FN coa que non mantén relacións de concordancia (e, xa que logo, *el* non se comporta como o seu substituto), xebrándoas daquelas en que o pronome se refire a unha oración ou ó contexto, isto é, a sintagmas respecto dos cales non cabe a concordancia en xénero e número; e eles á parte de '*el* interrogativo', '*el* con verbos unipersoais' e '*el* apoio da narración'. Noutro lugar ocupámonos do ascenso e decadencia da antiga forma pronominal *elo* (Álvarez [2000]), e alí indicabamos que esta e os seus equivalentes nos romances veciños sufriron desde a Idade Media unha evolución diverxente no oeste da Península; dunha banda, as variedades máis occidentais -isto é, galego, portugués e variedades occidentais do

² Cfr. Varela 1993. De por parte, é sintomático que a maior parte dos exemplos aducidos polos distintos autores (véxase como mostra Meilán 1994 ou Freixeiro 2000) procedan do corpus cunqueiriano.

asturiano, como o dialecto vaqueiro³- eliminaron a forma diferenciada e ampliaron transitoriamente o abano funcional de *el*; doutra, o español e o asturiano consagraron *ello* e estendérono a novas funcións, e semella que esta diferenciación formal garantiu mellor a pervivencia. Finalmente, en Álvarez [2001] mostramos que hai rexistros de prep. + *el* invariable contemporáneos do maior apoxeo de prep. + *elo* na prosa tabeliónica e, sobre todo, que os primeiros testemuños de *el* invariable como Sux. son anteriores e máis abundantes cóos de *elo*, que raramente tivo esta función.

Nesta contribución pretendemos mostra-lo grao de vixencia en galego moderno de *el* forma tónica invariable, tendo en conta as características das variedades lingüísticas en que se rexistra, e clasifícalas distintas construcións en que se emprega de acordo coa función que cumpre en cada unha delas. Baseámonos en corpora de tres procedencias distintas, que nos máis dos casos mostramos separadamente: os exemplos contidos en obras lingüísticas de distinto tipo, en especial en gramáticas e dicionarios da lingua estándar, que funcionan cun alto nivel de autoridade; rexistros escritos de diversos autores tirados de obras literarias dos séc. XIX e XX; e, sobre todo, un amplo corpus de exemplos tomados da lingua oral, por medio de monografía dialectais, de enquisas e de gravacións a galegofalantes espontáneos, cunha rede que se estende por todo o territorio.

Pervivencia na lingua moderna

Trátase en calquera caso dun comportamento gramatical en franco retroceso, fóra da competencia de amplos sectores da poboación, sexa por idade, sexa por procedencia xeográfica. As escasas noticias da súa vixencia proporcionadas polas descrições dialectais na segunda metade do s. XX son subxectivas e, seguramente por iso, contradictorias: así, en Arante e Cedofeita (Ribadeo-LU), que centran unha das áreas onde sabemos por diversas vías que está máis vizosa, Baamonde (1977:11) subliña que son trazos da fala dos vellos; en cambio, Rivas informa de que nas terras de Maceda se usa a cotío (1989:169). En conxunto, os distintos autores inclínanse a presentar estes usos como trazo característico de persoas de idade avanzada.

Na actualidade *el* invariable mostra aínda certa vitalidade en rexións das provincias do leste e practicamente desapareceu nas atlánticas (agás no S de Pontevedra), polo que non debe sorprenden que a maior parte dos exemplos literarios aducibles sexan de escritores orientais, nin

³ Vallan como mostra "*¿él suñas ou tas dispiertu?*", "*¿el d'ou sirá esti muletú?*", tirados das *Composiciones en Dialecto Vaqueiro* (García Añas, ed.:1989, *apud* Martínez 1991:37). En portugués está fóra da norma culta actual: a esta luz e á das características tipolóxicas e cronolóxicas das fontes hai que valora-los rexistros que proporcionamos.

que os dous autores máis representativos destes usos sexan dous lugueses nacidos hai un século: Fole e, sobre todo, Cunqueiro. Aínda que non tódalas construcións se manteñen vivas por igual nin nos mesmos espazos xeográficos, podemos concretar que a área de maior uso actual comprende a banda oriental de Lugo, inclúe o territorio galego de Asturias, León e Zamora, e continúa pola provincia de Ourense e áreas contiguas de Pontevedra, especialmente polo sur; mais non se trata dun fenómeno con distribución diatópica, salvo no sentido de que o proceso de cambio comportou a desaparición máis temperá no occidente. Proba disto, e de que os raros exemplos coruñeses son restos dunha construción xeneralizada hai época relativamente recente, é a relativa abundancia de testemuños en textos escritos nas primeiras décadas do s. XIX, sobre todo no ambiente compostelán; vullan como mostra os seguintes:

Pero con todo eso que burros eran, cuidaban que seique no nos abiamos de ir buscar aunque non biñesen aquí; *el* é verdad que non se presentaban pero ibamos nos á seis e oito leguas no seu encontro (*Proezas* 1810:15). Desíme Andruco: ¿*el* he certo que botaron da lí á ó Administrador que habia, que era el Castellano? (*Picaños* 1836:1). Si *el* non-che fora que informou ben ó Señor Astaris, non-che volvía para Noya ó Padre Visitador (*Chainsa* 1937:1). ¡Rabieira! ¿é *el* van para ló tantos cartos? (*Alameda* 1936:6). Bo pelo me puxó no pleyto de meu himan: dou ó demo á él. | Pedro.- ¿*El* púxócho él, ou Cataqui á mais ó Torto? (*Chainsa* 1937:6). ¿E *el* pondrannos en pas as Cortes? (*Alameda* 1836:5). BARTOLO.- ¿E *el* quen foi o xûes? | FARRUCO.- Foiche o de primeira instancia (...). | BARTOLO.- ¿E *el* que tal é ese xûes? (*Alameda* 1936:2).

A forma é *el* ou *il*, dependendo da área dialectal de que se trate, se ben hai indicios dunha certa especialización entre *el* invariable e *il* / *iles* (masc. substituto). Úsase adoito precedida da conx. *e*, que en grande parte da metade oriental do territorio, incluída a área de *il*, produce con este pronome a secuencia [ʔel]; un comportamento morfofonolóxico que podería explicar unha distinción entre *el* / *il* ou entre *el* [ɛ] / *el* [e] -sendo a primeira unha forma invariable e a segunda a forma ordinaria do masc., oposta á fem. *ela* polo xénero-, que parece estar detrás da escolla de Cunqueiro (usa sempre *el* como invariable, mais nos outros casos alterna *el* ~ *il*; Álvarez 1982:247) e da descrición de Aníbal Otero (1977), que lematiza todas estas construcións baixo ÉL (o til ten valor diacrítico: vocal aberta), voz distinta de EL.

Construcións

As construcións en que se emprega *el* invariable en galego moderno son de moi diverso tipo. Entre elas podemos establecer dous

grandes grupos, diferenciados porque nas do primeiro *el* cumpre ou pode cumprir unha función sintáctica oracional, aínda que sexa como redobro (§§ 1-6), en tanto que no segundo isto non é posible, porque hai outro elemento que inequivocamente cumpre esa función (§§ 7-12). Naturalmente, o feito de non cumpri-la función de Sux. ou outras funcións oracionais dentro do predicado non significa que careza de toda función (modalizador da oración, modalizador que transmite a posición do emisor ó respecto da mensaxe, conector, etc.), e de feito a tipoloxía das diversas funcións gramaticais que pode cumprir constitúe un criterio de clasificación básico. Cabe así mesmo diferenciar aquelas construcións en que cumpre unha función pronominal (como forma autónoma, ou como un posible substituto de formas autónomas ou de unidades non frásticas), daquelas en que a deriva da lingua e as novas funcións asumidas a conduciron cara a outras clases de palabras. Na exposición que segue trataremos de describir cada unha das construcións, ben entendido que algunhas delas están directamente relacionadas entre si⁴.

1. É relativamente frecuente o uso de prep. + *el* como forma fórica de formas pronominais autónomas (coma *isto*, *algo*, *todo*, *maíto*...) ou de sintagmas que carecen de xénero. É o correlato de *el(es)* / *ela(s)*, que se empregarían se o elemento en anáfora estivese marcado como masc. ou como fem., pero non son posibles neste caso; a presenza de *el* invariable alterna coa dos demostrativos "neutros" e coa omisión de todo pronome ("o que gana, a metade"):

O que gana, a mitá *del*, coma quen di, haillo que dar a Hacienda (Boiro-CO). Tráeme un cartón, unha táboa... *algo* para que poida cortar coa coitela enriba *del* (Pontevedra-PO). Mira, *¿todo o que* hai nese caixón pode andar Daniel *con el*? (Guitiriz-LU). *Esto* [a ferramenta de zoqueiro] eu, eu desfácíame *dil* de moi boa gana (O Saviñao-LU; Quiroga:334).

Na lingua moderna normal, non resulta admisible "o que gaña, a metade *delo*" (cfr. esp. "la mitad de ello"); segundo os casos pode ser máis ou menos aceptable a presenza de *iso*, non a doutros deícticos: *o que gaña, a metade diso*, *hai que...*, *¿algo para que poida cortar coa coitela enriba d'iso*, **¿todo o que hai nese caixón pode andar Daniel con aquilo?*, **¿todo o que hai nese caixón pode andar Daniel con isto?* A este respecto cómpre ter presente que *el* (coma *elo*) non é un deíctico, o que distingue esta forma autónoma das dos demostrativos; doutra banda, entre estes as formas de tipo II son as de significado menos preciso ('non preto do locutor, non lonxe do

⁴ En portugués popular *el* e en asturiano *ello* teñen construcións equivalentes, que consignaremos no lugar correspondente. Para a equivalencia dos nosos usos con algúns de esp. *ello*, e eventualmente *él* ("El es mucho aventurar"), *vid.* Henríquez 1939.

alocutario⁵), e son tamén as máis usadas en referencias fóricas na lingua oral.

Como se advirte no derradeiro dos exemplos anteriores, *el* pódese referir a un sintagma topicalizado. Nestas condicións é tamén posible, se ben moito máis infrecuente, que o pronome se use sen prep., como Sux. correferente cunha frase destacada polas pausas no inicio; máis raramente, *el* Sux. pode ser correferente doutras formas autónomas presentes no contexto, sen necesidade de tematización:

Eso, eso..., el era cousa de... de viúdos (Cotobade-PO; Vidal 1994:XXI). *O demais, il* irá vindo (Maceda-OU; Rivas 1985:607).

Nunha casa, estando eu revolendo no faio, ouvíun un día grande boureo, i erguín a trapela pra ver que era *aquelo*, i *el* era que chegaba de visita unha señora que se chamaba madame Clamot (Cunqueiro, CS:75). *En isto* estaba eu mui ensinado, i *el* era que tiña que abrir o portón coa mán esquerda, namentras coa dereita quitaba a pucha, i estiraba o brazo un pouco cara atrás, baixando un chisco a cachola (Cunqueiro, MF:24).

2. O pronome *el* refírese ó contexto extralingüístico, maiormente sen posibilidade de mostración *ad oculos*, ou alude a elementos do contexto lingüístico previo, externos á súa oración, sen que se poida considerar substituído dun sintagma preciso, que en caso de existir como FN correferente non dicta a concordancia; é parcialmente equivalente ó *ello* "resumidor" do español (Keniston 1937:53; Henríquez 1939:212)⁵:

E beilabamos moito e había outra divirtición que non hai hoxe, que hoxe non a hai. *Il* vai ben así (O Irixo-OU). ¡Onde *el* vai! (¡Canto tempo hai disol!; Pontevedra-PO). E deixou quedar o pan no forno e mais a empanada, que *il* tamén era unha boa empanada (Cunqueiro; apud Rivas 1989:170).

E despois por riba poñíanse as mantas, porque daquela non había sábanas como hai hoxe. Eran estrados, chamábanlles estrados de liñ..., de palla e dormíamos coa cabeza *encima del* (Baleira-LU). E ó que lle solicitou axuda pra darlle unha boa lección á fachendosa da raposa. Tramaron *pra él*, levalla raposa a unha terra en poulo, e colocarse un en cada punta (Ancares-LE; Poncelas:120-123).

Nos exemplos anteriores advírtese que a FN que ten por N *el* pode funcionar con ou sen prep., pero xeralmente *el* é Sux. dun verbo en P3, que nos máis dos casos é atributivo. Úsase do mesmo xeito ca algunhas FN equivalentes de significado neutro (*a cousa*, *o asunto*...), tan

⁵ Cfr. este fragmento de A. M. Pires Cabral, autor portugués con trazos marcadamente trasmontanos [*ele* 'o que quer que seja']: "-É por aí *gato bravo*, *raposa* ou *doninha*, que anda a rondar a capoeira. Amélia, vai lá ver - ordena ela. | [...] | - Aqui tem a *doninha* - diz Amélia, numa explosão de riso que se comunica a todos. | Dona Irene julga que é mentira. | - *Ele* é a cigana!" (Cabral, CCA:142).

habituais nestas condicións coma os demostrativos autónomos, que non sempre son exactamente equivalentes (*¿El é verdade? = ¿Iso é verdade?, ¿E il non sería que...? = ¿E a cousa non sería que...?*). É unha construción relativamente frecuente, tanto na lingua escrita coma na lingua oral, mesmo recollida en dicionarios:

I el era unha verdade coma un templo (Valadouro-LU). -Pois verás... Eu... Eu... poño todos os días un ovo, talmente como os das pitas. | -¿El é verdade? (Sarria-LU; CPPL:57). Il será o pecado (Maceda-OU; Rivas 1985:597). Il parece unha seña (Maceda-OU; Rivas 1985:598). El é ela que chegou... (Rivas 1989:170).

O Villoés y-a sua muller [...] din que soyo teñen y-alma os que cren en Noso Señor e mail-a Virxen, pois os outros [...], e por eso van todos de cabeza, ô inferno. | -¿Y-él será certo, ay Villoés?, lle dixemos nosoutros (Lence, EM:132). Mirade -decía a rapaza- cantas luces se moven polo Alto de Lúxara, máis pra acó de Bonxío... ¿E il será a Santa Compañía...? (Fole, TB:144). Detívose o coxo do farol, e por entre panos da néboa viña outra luz acaroándonos, i el era unha linterna de papel que portaba un home mui outo e fraco, de mestas barbas (Cunqueiro, CS:22). Pois, amigo de Dios, eu funlle cabo moitos médicos, algúns de moito nome, non despreciando a vosté, e ningún m'atinou coa miña enfermidade. Nin os médicos nin os manciñeiros, e ben sabe que os hai moi entendidos. Coidei si el sería a paletilla que tivese caída (Vilar Ponte, AM:50). REINALDO. (Dubidando.) ¿E él é certo? (Iglesia, FX:9).

El non será verdá, pero a min dixéronmo (Rodríguez:s.v. EL). El era unha época pouco agradable (GDXL:s.v. EL, ELA).

Emprégase tamén en sintagmas usados como resposta cortés a unha pregunta de signo contrario (para as mesmas fórmulas solicitando conformidade en oracións interrogativas totais, *vid.* § 9a):

-¿Quere pescado? | -Ai, el non (O Riós-OU).

3. Ten un innegable gusto arcaizante, pero tamén certa frecuencia, unha construción en que o pronome *el* é catafórico dunha oración que funciona coma unha FN dentro da oración principal, coma unha sorte de redobro dun suxeito posposto que por ser oracional non é masc. nin fem. (*cfr.* fr. *il est vrai que...*, *c'est vrai que...*)⁶; a opción alternativa ó redobro

⁶ Esta característica afástao do presente noutros exemplos galegos e portugueses, nos que *el* se pode referir catafóricamente a un sintagma marcado polo xénero masc.: "*Ele* não pode ser leal / quem dá falinhas a tantas! *Ele* é sujeito gramatical e pleonástico, para introducir a oração de *quem*" (Moncorvo; Vasconcelos, 1961:180); o rel. *quem* concorda segundo o xénero do seu antecedente ou en masc. sg. se este non existe. Con todo, existen exemplos iguais ós galegos na lingua veciña: "*êle é verdade que isto são horas de irmos embora*" 'the truth is that it is time for us to go' (Dunn 1970:292). É equivalente tamén do esp. *ello es verdad que...*: "En el siglo XVI empieza a dársele a *ello*, como encabezamiento mecanizado de oración, el papel de sujeto impersonal que anticipa al verdadero, caso único y

con *el* é o non redobro, non a presenza doutras formas pronominais. É unha construción atributiva na que *el* mantén unha perfecta relación de concordancia co verbo e ocupa o lugar inicial, coma se se tratase da orde habitual Sux.-cópula-Atr., dando lugar a unha orde Sux.(pron.)-cópula-Atr.-Sux.(oración modotemporal con *que* ou, con menor frecuencia, oración de infinitivo). Este esquema atributivo é frecuente como un recurso modalizador que lle permite ó locutor presenta-la modalización como algo obxectivo, atribuíble a alguén indeterminado e externo a el (*ela non vai gañar* → *a verdade é que ela...; é verdade que ela..., el é verdade que ela...*); a oración que sintacticamente se presenta como dependente é a principal desde o punto de vista do significado⁷.

Esta construción con *el* tivo certa fortuna literaria e recóllese en gramáticas e dicionarios, como se mostra nalgúns dos exemplos aducidos; incluímos intencionadamente mostras en modalidades aseverativa e interrogativa, así como con verbos atributivos distintos de *ser*:

Il é millor deixá-lo (Cualedro-OU; Alonso Estravis:38). *El* parece que vai chover (O Riós-OU). -Boenos días, compadre. | -Boenos días, comadre. | -*Il* parece que anda moi triste (Calvos de Randín-OU; Cuevillas & Lorenzo 1930:62). *Il* semella que vai nevar (Rivas 1989:169).

O señor Merlín alcendéu o mecheiro de cobre, e puxo a ferver a iagua de mandrágoras, i *el* é sabido *que pra que ista pranta teña todo o seu poder, é collida no campo baixo as forcas en que fai a súa xusticia El Rei* (Cunqueiro, MF:30). ¿*I el* non era fermoso *correr mundo?* (Cunqueiro, CS:143).

El está visto *que ela non vai quedar de primeira* (DLG:s.v. EL). *El* é cousa sabida *que nestas datas todos pensan nas vacacións* (DRAG:s.v. EL). *El* é certo *que iso acontecéu* (Carré 1967:136). E *el* é ben triste *non terte coñecido antes* (GDXL:s.v. EL, ELA). *El* é certo *que botaron?* (García de Diego:108). ¿*E el* non é unha tristura *saber que fixemos tanto esforzo en balde?* (DRAG:s.v. EL).

Da relativa frecuencia de *el* neste contexto dá idea a comparación do mapa 166 de *ALGa II* ("*¿El* é certo *que iso aconteceu?*") co mapa 167 do mesmo volume, onde se representa *el* como pura marca de interrogación, sen ningunha función sintáctica oracional, con moitos menos rexistros ("*¿El* tendes por aí un martelo que me poidades emprestar?", § 9a).

efímero en español, pero semejante a usos franceses, ingleses, alemanes" (Henríquez 1939:222); o mesmo autor di non atopar exemplos literarios deste uso despois de Valera.

⁷ Non rexistramos *el* noutras construcións en que o Sux. é tamén unha oración que segue de maneira normal ó verbo, coma as de *ser preciso, ser necesario...* (nin con verbos de significado semellante, como *comprir*); *fr.*, en cambio, en esp. "*Ello* es menester *que...*", "*Ello* es más preciso tener máscaras que sala donse colocarlas" (Henríquez 1939:222).

4. É menos frecuente a presenza deste *el* catafórico en esquemas non atributivos, coma na pasaxe de Curros tantas veces citada (*cfr.* port. (*êle*) *corre por aquí* 'it is said (or 'rumored') hereabouts', Dunn 1970:427):

Mentira ou verdade, / *il corre dëndesd'a vila hastr'a aldea*, / *que pra n'ou-
tono casárense* / *teñen a roupa xa feita* (Curros, AMT:14).

A oración redobrada intégrase noutra que, a pesar da posibilidade dun Sux. gramatical, semella impersoal porque deixa na máis absoluta indeterminación a persoa ou persoas que propalan o rumor ('alguén botou a correr que...' → 'algo corre'). Sobre o carácter catafórico deste *el* chamou a atención Amable Veiga nun breve pero atinado artigo, onde sinala que o gal. *el* ~ *il* se distingue de esp. *él* en que este só se pode dar en anáfora, pois a catafórica "es función que tal vez el sistema admita, pero que parece totalmente excluída de la norma" (1966:492); en cambio, engade, o exemplo de Curros demostra que en galego esta función catafórica pertence tanto ó sistema coma á norma. E fronte á equivalencia co francés, tan repetida (Saco, Carballo...), matiza que o uso galego se distingue do francés porque nesta lingua *je*, *tu*, *il*... "tienen función morfemática, esto es, cumplen el mismo oficio que las desinencias verbales" (*Ib.*), mentres que en galego, e en español, *eu* / *yo* e *ti* / *tu* teñen función enfática, distinta da morfemática que cumpren as formas verbais, e *el* ~ *il* / *él* son fóricos⁸. As opcións sintácticas que se presentan de inicio son ou ben *corre que* e *el corre que*, verbo intransitivo seguido da oración suxeito, que pode ser redobrada ou non, ou ben *corre que* e *córrese que*, cun *se* que bloquea toda posibilidade de determinación do axente e autoriza a interpreta-la oración de *que* como Sux. (voz pasiva) ou como OD (voz activa) nunha construción transitiva do mesmo verbo; daquela, a opción *el córrese que* pódese interpretar como *el* redobro do Sux. paciente ou como *el* Sux. formal, semellante ó que se atopa noutras construcións sen suxeito, coma as que se tratan a seguir.

5. O pronome *el* pode funcionar como Sux. formal -coma o morfo verbal de persoa e número- en oracións que na lingua normal presentan baleiro este lugar; o verbo é sempre P3 e a orde normal Sux.-V. As referencias a este uso en galego arrincan de Saco, que se limita a comentar que este *el* galego, coma o impersoal fr. *il*, "al frente de ciertas oraciones, como *il y a*, *il y avait*, *il parait que*, etc." é "una simple partícula expletiva" (Saco 1868:176n); e Carré, que fronte a outros gramáticos non fai ningunha alusión ó carácter 'interrogativo' de *el* (a pesar de que entre

⁸ O carácter catafórico xa fora advertido por Carballo (1963:383-384), mais non coa precisión na análise e na comparación lingüística con que arrequeenta a descrición Veiga, e en todo caso non impediu que o usase como exemplo principal de "*el* sujeto impersonal" (Carballo 1975:300).

os exemplos inclúe unha oración interrogativa non impersonal, con verbo en P2pl.), dá conta en cambio de que o "pronome masculino" se emprega nas "oraciones impersonales algunas veces" (Carré 1967:136). O certo é que esta posibilidade funcional, que triunfou plenamente noutros dominios románicos e da que hai mostras no galego medieval (Álvarez [2001]), nunca chegou a consolidarse completamente en galego e hoxe son poucos os vestixios que quedan dela.

É en efecto un uso moi infrecuente, pero o bastante documentado no galego espontáneo, en distintos lugares, como para despxer calquera dúbida sobre a súa autenticidade e sobre a orixe popular da construción empregada de xeito característico por Cunqueiro ou Fole (fronte á suxestión de Varela 1993:69). De por parte, o relativo vizo que aínda mostra no galego auriense continúaase da outra beira da fronteira sur, onde diversos testemuños mostran que no portugués popular do norte é relativamente usual ("As orações de verbo impessoal apresentam-se, as mais das vezes, com o pronome *ele* a modos de sujeito aparente", Sequeira 1957:187; *cfr.* tamén Lima 1963:232); doutra parte, gramáticos como Dunn (1970:427) e Vilela (1995:167) descríbennos como un trazo da lingua popular, sen caracterizala diatopicamente, frecuente segundo o primeiro e "com forte ênfatização" para o segundo, en tanto que Cunha & Cintra (1984:284) dan exemplos literarios de autores de diversas procedencias⁹.

Dentro deste marco xeral hai diferentes tipos de construción e a posibilidade e vixencia de *el* invariable como Sux. non atinxe por igual a todas elas:

a) En oracións con verbos unipersoais que se refiren a fenómenos da natureza teñen especial frecuencia os rexistros con *chover* (*cfr.* fr. *il pleut*, al. *es regnet*, ing. *it rains*); existen exemplos semellantes en portugués popular¹⁰, pero non temos constancia da existencia de equivalentes nin en asturiano nin en castelán¹¹. É posible que o uso en galego estea limitado ademais por determinadas condicións sintácticas, pois non atopamos testemuños que contradigan a apreciación feita por Dunn (1970:427) para o port., segundo a cal a carón da dobre opción en (*êle*) *chove*, sempre se atopa *agora não chove* (aseverativa, negativa, non enfática):

⁹ En español, é un trazo característico de variedades latinoamericanas, atribuído -ignoramos con que base-, a unha consecuencia da perda dos trazos de persoa na flexión verbal, que impediría toda posibilidade de omisión dun Sux., e non á pervivencia dun trazo gramatical antigo, vixente no romance da época da expansión americana (Toribio 1993, *apud* Bosque & Demonte 1999:1244n).

¹⁰ "*Ele chobe*" (Matosinhos; Lima 1963:232). "*Bai ber s'ele tchobe ainda. Tchobe, tchobe*"; "*Debe a'star tudo alagado, ò qu'ele tem tchobido*" (Sequeira 1957:187). "*Ele já orvalha*" (Guimarães; Vasconcelos 1928:221).

¹¹ Por suposto, as gramáticas do español moderno insisten en que estes verbos nunca teñen un suxeito pronominal (*cfr.* Bosque & Demonte 1999:1220, 1225). Con todo, coma noutros casos, no Caribe é posible "*ello quiere llover*" (*lb.*:1244n).

¿E *el* choverá? (O Riós-OU). ¿*Il* chove? (Maceda-OU; Rivas 1985:593). ¿*El* chove? (Avión-OU; Cortizo 1998:15). Chovera *il* e chovera ('ogallá chovera') (Maceda-OU; Rivas 1985:599). ¿*El* non choverá? ¿Nonón, Firmino? (Ponteareas-PO; García Represas 1995:57). *El* chove (DRAG:s.v. EL). *El* chovía miudiño (DLG:s.v. EL).

b) En oracións con *haber* (e *facen* en expresións temporais análogas), con verbo en P3 e un OD, que en condicións contextuais adecuadas pode omitirse (cfr. fr. *il y a*; esp., anticuado ou dialectal, *ello hay...*, con exs. en Henríquez 1939:223)¹²:

¿*I-el* hai policía? (Allariz-OU; ANF:143). ¿*Il* hai festa ou non? (Maceda-OU; Rivas 1985:593). *El* ha de haber, si dios quer [xente que o compre, o viño] (Ponteareas-PO; García Represas 1994:160). *El* hai máis ca antes (Ponteareas-PO; García Represas 1994:160). ¿*Il* hai qué comer, algo que comer? (Rivas 1989:170). -N-aquela casa hai moito que comer. Hai ovos, hai langüizas e hai pipas de viño. | -¿*E il* haberá pan? | -Pan tamén hai alí (Calvos de Randín-OU; Cuevillas & Lorenzo 1930:52).

Il haberá vinte anos, antes máis que menos... (Fole, TB:81). Unha tarde chuviosa e neboenta do outono, *il* fará case vinte anos, veume visitar don Ramón (Fole, TB:132). ¿*E il* haberá en Monforte un bon médico, que tamén entenda de tolos? (Fole, CN:48). ¿*E* logo, *il* haberá folga de médicos? (Castelao, *apud* Rivas 1989:170). Eu quero saber si *el* hai moita diferenza entre o vivo e o pintado (Cunqueiro, XAA:10)

El haberá quince ou dezaseis anos que casaron (DRAG:s.v. EL). *El* haberá quince días que marchou (GDXL:s.v. EL, ELA).

c) A elas aseméllanse outras construcións de significado semellante nas que hai un sintagma que, situado tralo verbo, funciona como Sux. e non como OD ou Atributo. Son oracións con *ir* (*el vai moito que...*) e, de xeito especial, construcións atributivas que permiten identificar un momento ou unha efeméride (*el foi cando...*)¹³ ou construcións atributivas que localizan temporalmente (*el era mediodía*),

¹² Cfr. port. popular "*(ê)le* há tantos", "*(ê)le* sempre há homens", "*(ê)le* sempre há patifes!" (Dunn 1970:427); "*(ê)le* sempre há desgraças!", "*Ele* sempre há coisas!", "*Ele* haver bruxas há-as, embora os padres não queiram" (Vilela 1995:167); "*Ele* hõije sempre habia na feira cada ceba!" (Baixo Minho; Sequeira 1957:187); "*ele* há" (Matosinhos; Lima 1963:232). Con todo, en portugués, alomenos nalgúñas épocas e estilos, sobrepasou os marcos da lingua "popular"; véxase como mostra esta frase de C. de Figueiredo: "*Elle* ha crâneos tão impermeáveis..." (citada por Leite de Vasconcelos (1893?), a propósito doutro asunto, en *As "Lições de linguagom" do Sr. Candido de Figueiredo. Análise crítica*. Porto: Magalhães & Moniz:13n).

¹³ En port. do norte, "Ó mulher, *ele* já será meidia?", "*Ele* sempre bai êsti áno um calor!", "Não qu'*ele* é munto tarde p'ra lá irmos", "Ôlha qu'*ele* já nũ é nada cedo" (Sequeira 1957:187). En port. o uso esténdese mesmo a construcións coma "*ele* costuma" (Matosinhos; Lima 1963:232), do que non temos testemuños en galego.

interpretadas coma se non tivesen ocupado o lugar do Sux. (cfr. fr. *il est deux heures*):

E entónces *il* foi cando o rei lle mandou construír a torre esta (Sarria-LU; López:26). Entónces, *el* era o día primeiro de xaneiro, e subiu á misa (Pedrafita-LU; Roux:151). *Il* é o 20 de Novembro (Cualedro-OU; Alonso Estravis:38). E *el* era unha noite de luna (Mondofiedo-LU). *El* xa é día? (Prieto, CV:151). Onde *il* vai que non chove (Maceda-OU; Rivas 1989:169).

E *el* era unha noite de xeadá (DRAG:s.v. EL). E pois, *el* era unha vez un home que tiña catro fillos... (Carré 1967:172). *Il* é de inverno... (Rivas 1989:170).

d) Cando se procura a localización dunha entidade definida, emprégase o verbo *estar* (*¿Onde está a oficina de correos?*, *¿Onde está Maruxa?*), sendo a FN que o segue o seu suxeito. Nesta construción a penas se emprega como Sux. o pronome 3P, infrecuente en todo caso referido a entidades [-animado], porque para a súa presenza se teñen que dar dúas condicións: que este remita ó contexto previo inmediato (doutro xeito sería preciso mencionar explicitamente a entidade que se quere localizar) e que haxa unha vontade informativa de marca-lo suxeito (do contrario simplemente se omitiría: *¿Onde está?*). En cambio, a localización dunha actividade ou dun proceso faise por medio de *ser* (*¿Onde é o concerto de Budiño?* / **¿Onde está o concerto de Budiño?*), e tamén é posible con este verbo a localización non accidental, permanente, dunha entidade, identificando en cal dos lugares posibles se ubica (*¿Onde é a oficina de correos?* / **¿Onde son os coitelos?*, **¿Onde é Maruxa?*). Isto implica que nuns casos ámbalas construcións se opoñan, con claras diferencias de significado (*¿Onde é Os vellos?* ‘en que lugar representan a obra?’ / *¿Onde está Os vellos?* ‘en que lugar permanece fisicamente o libro?’), que noutros conflúan con nulas ou moi sutís diferencias (*¿Onde está a igrexa?* / *¿Onde é a igrexa?*) e que noutros se exclúan mutuamente (**¿Onde é Pedro?*, **¿Onde está a final do campeonato?*). Pois ben, *el* / *ela* a penas se usan como Sux. de *ser*, porque estes pronomes non adoitan substituír frases referidas a entidades inmóbeis, nin moito menos a actividades ou procesos; é máis frecuente que haxa unha referencia contextual por medio de *iso*, e nesa liña cremos que hai que interpreta-la forma *el* de exemplos coma o seguinte (por máis que o pronome teña o mesmo xénero e número ca *o niño*, de acordo coa exposición anterior, se se preguntase pola localización desa entidade concreta diríase *¿(el) onde está?*)¹⁴:

¹⁴ Cfr. port. “-Ele agora será perto daqui ò S. Bento? | -Não sinhora, *ele* inda é lóige. | -Nũ me diga... | -Ele inda bota a mais dũa légua, e das bõs”, “Cumô é isto? -*ele* ero três betões e só cá beijo dous...” (Sequeira 1957:187). Non rexistramos en galego *el* en

-Ónde é?... Ónde é? | -*El* é onde o castiñeiro que hai onde a fonte (A Gudiña-OU; Prieto, CC:14; o crego e o rapaz falan dun niño dunha merla).

e) En oracións de indeterminación do axente con *se*, *el* pode enche-lo baleiro dunha inexistente FN que poida funcionar como suxeito gramatical (cfr. fr. *on parle*; vid. § 4 para outra posible análise dos mesmos contextos):

Na aira, donde *el se* mallaba o liño (Moeche-CO).
Il cóntase que fixo diñeiro nas Américas (Rivas 1989:169).

6. O pronome *el* forma parte como Sux. dunha construción con *ser* destinada a marcar como explicativa a información que segue: *chovía* → *é que chovía*. Normalmente, o lugar do Sux. ou está baleiro ou está ocupado por frases con significado pouco preciso (do tipo *o caso*, *o asunto*, *o conto*, *o certo*, *a consa*, *o feito...*, coma en § 2) ou con oracións de relativo precedidas de *o* invariable (*o que pasa*, *o que hai*, *o que temos...*), todas elas sen unha referencia a entidades nomeables como masculino ou feminino; no mesmo lugar tamén é posible *el*, pero non así os demostrativos autónomos (*iso é que chovía* ten outro significado)¹⁵. A súa función é introducir unha información que se relaciona lóxicamente con outra anterior, do mesmo ou outro participante no discurso, de xeito que a segunda se presenta como consecuencia ou como explicación da primeira (para *el* coa mesma función conectora, sen se inserir neste esquema formal atributivo, § 7):

El é, dixo a recén casada, que eu son eses limóns redondos que as túas mans aloumiñaban na noite (Cunqueiro, MF:58). *El* foi que eu paséi aqués días atente á visita... (Cunqueiro, MF:41). Pro todo o sosego en que eu estaba na miña casa, herdado, pra máis, do difunto Colet, dito Caldeiro, torceuse axiña. *El* foi que colleron en Bar-le-Duc a un que decían que era o Xudeo Errante (Cunqueiro, CS:62). -Eres ben pequeno!, díxolle Barcas. | -*El* é que son enano, Barcas! E tamén tresmesíño! (Cunqueiro, XAA:146).

Il é que vai frío (Rivas 1989:170).

oracións con Sux. indeterminado e verbo en P6, equivalentes a enunciados do español de América, como "ello dicen que falta gente" (Henríquez 1939:224). En asturiano, a gramática da Academia recolle exemplos como "*ello yera una vez...*", "*ello foi una vegada...*" (ALIA 1998:143), en que *ello* anticipa o Sux. de oracións predicativas con *ser*.

¹⁵ Segundo Henríquez Ureña (1939:217), a expresión esp. *ello es que...*, equivalente, é "una de las fórmulas en que todavía se emplea el pronombre en hablas cultas de donde va desapareciendo; fórmula que no parece anterior al siglo XVIII, pero desde entonces tuvo mucha boga". Cfr. port. *ele é que...* 'the fact is that...' (Dunn 1970:249); "A sobrinha de vossa senhoria apareceu quando a casa ardia. *Ele* é que só de madrugada" (Cabral, CCA:189).

Non é infrecuente que na lingua coloquial concorran no mesmo enunciado *el* e un dos sintagmas citados, e en tales condicións resulta difícil establecer se estamos diante dun caso de aposición explicativa de *el* ou dun cruce de construcións:

El o caso foi que... (A Pobra-CO). *Il o caso* é que... (Trasmiras-OU; Alonso Estravis:38). *El o conto* é que... (Avión-OU; Cortizo 1998:15). I-entonces, un día por outro, un día por outro, un día por outro, *el o caso* é que chegaron os khêfes a..., a medir, i-a estaquillar, i-a preparar (Carucedo-LE; ANF:90). *El o caso* é que, chegaron; dispois, aló empezaron a..., as mulleres: «teis que facer un vèro do apeadèro» (Carucedo-LE; ANF:90). *El o qui* é que... (Avión-OU; Cortizo 1998:15). Os señoritos que veraneaban por aí, decían "Non hai tales demonios, no hay tales demonios, que eso es la debilidad que tenía en el cuerpo". *El o caso* é que o rapás enfermou (Bergondo-CO).

7. Hai abundantes exemplos que mostran como *el* pode cumpri-la mesma función conectora 'explicativo-consecutiva' descrita na alínea precedente sen necesidade de formar parte, como Sux., dunha construción atributiva; dito doutro xeito, *el* equivale a *el é que* (§ 6), *o caso* é que... (ou a formas conectoras do tipo *pois...* ou *entón, daquela, logo...*)¹⁶. Con frecuencia inicia preguntas que deste xeito atopan a súa xustificación e oportunidade na concatenación co discurso precedente, o que dificulta a operación de xebra-los rexistros desta construción das de '*el* interrogativo'. A presenza doutras frases como Sux., a falta de concordancia no verbo e incluso a ausencia de verbo mostran que, na maior parte destes casos, non lle pode ser atribuída a función de Sux.¹⁷:

Y-él nunca pensei que me dixeses eso (Castropol-AS; Meilán 1980:51). Eu que sei! *Il* a gente... (Trasmiras e Cualedro-OU; Alonso Estravis:38). Porque non estou ben seguro agora si eran..., si eran dezaseis pares un afusal, si eran dezaoto. *Il* por aí andaban (Cualedro-OU). Pero *el* ár veces tès que creer rabiando (Forcarei-PO; Soto 1995:53). I ela [a santa compañía] pasaba pois como se non houbera a vía, antes de a haber pasaba igual. I *el* despois, desde que había a vía, cruzaba como... coma se non houbera a vía, o mesmo (O Irixo-OU). Y-él pareceas fato (Castropol-AS; Meilán 1980:51). E *el* quérolles facer unha pregunta (Baralla-LU). ¿I-él hei de sa-

¹⁶ O mesmo uso existe residualmente en port.: "É corrente juntar-se *ele* a uma frase, referido a tódá ela, como que para anunciar o que se vai dizer: «*de* num sei s'isso é berdade» (Requião), onde *ele* representa, quanto a mim, o pronome demonstrativo arcaico *elo*" (Vasconcelos 1928:222); en ampla nota a rodapé dá outros exemplos análogos, tomados da linguaxe familiar de Guimarães e contorna ou doutros autores, e ademais pon en relación *el* con *aquilo* (para el sinónimo de ant. *elo*), en usos característicos do port. como "*aquilo* os homens não chegam a vir".

¹⁷ Cfr. port. do Baixo-Minho "Ele nũ sei cumo é as cousas'stão cada vez mais caras" (Sequeira 1957:187). Por contra, en asturiano emprégase *ello*: "*ello* vieno Xuan y púnxose a trabayar", "*ello* armóse un tiroteu que nun podíes nin rezar" (ALLA:142).

car eu as vacas? (Ribeira de Piquín-LU; Otero 1977:s.v.). E, era ferretería, *el* trataban, ¿non sabes?, qu'andaban de feira en feira, e claro (Riotorto-LU). E bai o tolo, e solt'à porta, solt'à porta polo árbol abaixo, a porta (...) ó sentir aquilo, ¡Madre qu'os pariul, non quedou un *el* | *El* baixa o tolo à'scape -e desían qu'era tolo- baixa e recoll'os cuartos e bólbese guiar polo árbol arriba (Pedrafita-LU; Roux:45).

E non tiña sono i *el* púxenme a contar pombas hastra que adormecín (Cunqueiro, MF:43). *El* eu fun a máis nova das fillas do cazador de Semplacat (Cunqueiro, CS:42). I *el* eu, a verdade seña dita, coidei que traían a alguén a enterrar a Miranda (Cunqueiro, MF:67). *El* eu soio sabía decir: ¡Somos xente probe! ¡Somos xente probe! (Cunqueiro, CS:73). DON RAMONCIÑO.- Perguntas, é foi pol-a túa culpa? | LOISA.- Por môr miña... Ah... *il* sería? (*coma decatándose*) (Villar Ponte, AM:100).

E *el* quérolles contar unha cousa (GDXL:s.v. EL, ELA).

Por conseguinte, a presenza dun *el* con esta función non impide a concorrencia doutra forma tónica de P3, coa función de suxeito (cortés ou non cortés), coma nos primeiros exemplos, ou na posición de tema destacado, coma no terceiro:

-¿Tes a nena traballando? | -*El* *ela* fai o que pode (Ribadeo-LU; Baamonde 1977:11). ¿*El* *el* podería darme lume, señor Pedro? (Mugardos-CO) [*el*, forma de respecto, para o señor Pedro]. -¿Que tal o vecín novo? | -*El* *el* aínda non hai queixa [*el* o caso é que, con respecto a *el*, aínda non hai queixa] (Ribadeo-LU; Baamonde 1977:11).

I aparecéu dona sirea tal e como veñen ises fermosos engados nas historias. I *el*, *ela* foi a primeira muller que vin en coiros (Cunqueiro, MF:104).

8. No ámbito das funcións informativas, tamén pode formar parte dunha construción tematizadora equivalente a outras non pronominais do tipo *o que é...*, *o que se di...*. Salienta pola súa frecuencia o uso de *el* na construción con infinitivo + forma modotemporal do mesmo verbo¹⁸:

-Ela anda mal... -Pois *il* comer, coméu ('pero o que é comer, *ela* comeu') (Maceda-OU; Rivas 1985:593). -*Il* non está na casa / *ela* non está na casa... -Pois *il* vir veu ('pois o que é vir, *el/ela* veu') (Maceda-OU; Rivas 1985:593). *Il* nevar, nevóu, que hai neve nos tellados (Maceda-OU; Rivas 1985:593).

El entrar entraron, pero saíulles furada (Rodríguez:s.v. EL). *Il* chover, choveu algo (Rivas 1989:169). -Ela anda mal. | -Pois *il* comer, come coma a grá (Rivas 1989:169). *Il* sair ha de sair o sol, que perder non se perdeu... (Rivas 1989:169). *Il* haber hai que comer (Rivas 1989:170).

¹⁸ Cfr. port. "*Ele* haver bruxas há-as, embora os padres não queiram" (Vilela 1995:167).

9. As gramáticas e dicionarios salientan adoito a existencia dun 'el interrogativo', sen precisaren moito o seu comportamento e significado. Para moitos falantes é un uso descoñecido ou existente só en certos rexistros escritos, literario ou anticuado; ignoramos en que época se comezou a usar pero hai indicios de que na lingua de hai un século aínda era relativamente habitual e foi esmorecendo co paso do tempo¹⁹:

En las frases interrogativas es costumbre anteponer al verbo la partícula *el* o *il*, que no es otra cosa que el pronombre de tercera persona, usado adverbialmente, y suele ser el principio de toda interrogación, cualquiera que sea el sujeto del verbo; por ejemplo: ¿*Il volvéu a reina a Madril?*, ¿ha vuelto la reina a Madrid?; ¿*Il chegaron teus irmáus?*, ¿han llegado tus hermanos?» (Saco 1868:161).

De tódalas construcións con *el* invariable é a que tivo máis fortuna historiográfica, seguramente por se-la máis frecuente na lingua coloquial. Así, Saco indica que a "partícula" *el* ~ *il* inicia a oración interrogativa, calquera que sexa o suxeito desta, co que exclúe toda posibilidade de que se interprete como un pronome que cumpre a función básica atribuíble a forma tónica 'nominativo' sen preposición, e ó dicir que tal partícula "no es otra cosa que el pronombre de tercera persona, usado adverbialmente" inaugura a tradición 'adverbial' deste uso, que en consecuencia non trata no capítulo dos pronomes persoais senón no dos adverbios (Saco 1868:161)²⁰. Son menos explícitos García de Diego e Aníbal Otero: o primeiro apunta que a función do pronome é "llamar la atención á la pregunta", e a continuación dá en pé de igualdade, sen ningunha advertencia, exemplos en que hai outra frase Sux. que mantén concordancia co verbo (do tipo *y el ti quieres facelo?*) e exemplos en que *el* pode ser catafórico dunha oración (*el é certo que as botaron?*) ou dun pronome de respecto (*y el como as quer (vostede)?*) (García de Diego:108); para Otero, esta "fórmula gramaticalizada para comenzar la oración" -de onde deducimos que dá por perdido o valor pronominal-, é

¹⁹ O exemplo máis antigo que coñecemos (Santiago, natal de 1875) suscita a dúbida de se se trata dunha marca de modalidade interrogativa ou dun Sux. formal nunha construción impersonal (§ 5b): "GALEGO -¡Ou da casa! ¿*el* hai licencia?" (Álvarez Blázquez 1959:161). Zamora (1970:203n) ve nos usos cortesés de *el* no español do s. XVI o equivalente do *el* que "hoy en la Sistema se emplea para introducir una interrogación, dejando el verbo en forma independiente de este pronombre: *Él, ¿gústati?*, *Él, ¿cómu ti chamas?*".

²⁰ Na mesma tradición parece inserirse Meilán, cando conclúe que se trata de "un elemento adverbial, que serve ademais para enfatizar ás unidades e ó modo oracional interrogativo" (1994:92). Con todo, a pesar do evidente esforzo de sistematización gramatical realizado, noutras pasaxes refírese a ela como a "forma neutra *el*" (o trazo de xénero sitúaa no ámbito dos pronomes ou dos determinantes) ou di que "*el*, con valor *naaro* [...], utilizado sistemáticamente en expresións interrogativas" mostra que en galego esta forma se usa "non soamente con valor de artigo senón tamén de pronome" (1994:86).

unha “especie de partícula enfática que serve para dirixirse a una persona, reclamando su atención con una voz sin sentido, y también para evitar la brusquedad de la interrogación o exclamación” (Otero 1977:85)²¹. Na mesma liña de uso do “pronome” como “reforzo nas frases interrogativas” se expresan Gallego 2 (1972:86) e Carballo (1979:301); fronte a todos eles, Rivas (1989:169), que non separa este uso das outras construcións de *el* invariable, insiste en que é un pronome neutro e mais en que «se trata de algo mais ca dun reforzo de frase interrogativa, visto que se ve en sintagmas aseverativos». Pola nosa banda, concordamos con Saco en que o feito de se converter nun marcador de modalidade oracional sitúa este *el* no ámbito dos adverbios, a pesar da súa orixe pronominal (como ocorreu con outras formas procedentes doutras clases de palabras: *se, que, ogallá...*).

A análise dos relativamente abundantes exemplos orais e literarios achegados permítenos afirmar que, contradicindo unha afirmación moi repetida, a incidencia de *el* non é a mesma nos distintos tipos de construción interrogativa, pois é moito máis frecuente en interrogativas totais, sen dúbida porque estas carecen de pronomes interrogativos no inicio e, en consecuencia, de ningunha outra marca de interrogación fóra da pouco diferenciada liña de entoación:

a) *El* sitúase no inicio de interrogacións directas totais que solicitan a conformidade do alocutario co que se expresa, ou das que alomenos se espera unha resposta concordante coas expectativas do emisor, en sentido afirmativo ou negativo, con independencia de que a formulación da pregunta sexa afirmativa ou negativa (así, por ex., dunha pregunta como “¿e logo estoute mancando?” espérase unha resposta negativa, como de “¿non terás cambio de mil pesetas?” se espera unha resposta afirmativa); nalgúns casos mesmo se trata de exhortacións ou peticións presentadas, por cortesía, en forma de preguntas. O seu significado e función poden asemellarse ós doutras palabras ou sintagmas modalizadores -ben do tipo máis enfático *va que, a que, (non é) verdade que, (non) é certo que...*, ben do tipo *seica, e logo non...*-, e isto sitúa *el* asemade no ámbito dos modalizadores oracionais e no dos modalizadores que informan sobre a posición do emisor respecto do enunciado; o feito de que algunhas destas formas poidan concorrer con *el* (*el é verdade que, el é certo que...*, § 2) lévanos a pensar que ámbalas construcións están emparentadas, e nesta hipótese ¿*El viñeron teus pais?* formaríase a partir de ¿*El (non) é certo que viñeron teus pais?* ou sintagmas semellantes. Damos á mantenta exemplos en que non cabe ningunha outra función oracional para *el*, pois hai outra frase Sux. coa que mantén relacións de

²¹ Aínda que das súas palabras parece inferirse que o campo é máis amplo, tódolos exemplos aducidos son de oracións interrogativas comezadas por “¿I-él...?”.

concordancia o verbo, nin cabe tampouco que se refira foricamente a outra frase con outra función²²:

E *¿il* podería eu ter unha palabriña co señor San Xosé? (Maceda-OU; Rivas 1985:236). *¿El* tendes por aí un martelo que me poidades emprestar? (ALGa II:167). E cando chegou o axuciado preguntoulle: | *¿Il* xa sanou a mai? (Calvos de Randín-OU; Cuevillas & Lorenzo 1930:56 [*a mai é Sux.*]). *-¿Il* foise? | *-¿Quén?* | *-Ela* (Maceda-OU; Rivas 1985:593). *¿El* hai leite? (Ponteareas-PO; García Represas 1995:53). E cando xa tiña pousado o xerro, espertou o meu pai e preguntoume: | *-Il* fuches pol-a auga do rapaz? (Ourense-OU; López Cuevillas 1936:234).

-¿Señor sochantre, meu herdeiro! *¿I el* istas carnes novas non merecen unha contradanza? (Cunqueiro, CS:78). *¿Il* temos de procurar o chiculture no Vicerreinato de Nova Granada...? (Otero, SR:7). A lúa chea parecía ollar pasmada prá terra, coma si se espantase...*¿E il* veríaa chea de monstros...? (Fole, TB:233). A unha muller dábanlle fregas n-as costas, con augardante; y-ela de cando en vez, decía: | *¡Ai!... ¡Ai!... ¡Ai!...* | *-¿Y-él* máncote? / *-Non* (Lence, EM:136). *-¿E il* será mansa? | *-Coma un año* -respondeume (García Barros, AAQ:107). *¿Felipe!* *¿el* trás a romba? (Iglesia, FX:50).

¿El chegaron teus pais? (Rodríguez:s.v. EL). *¿El* pódese entrar? (Rodríguez:s.v. EL). *¿E el* chegarían xa á casa? (DLG:s.v. EL). *¿El* tedes por ahí algún martelo que poidades me emprestar? (Carré 1967:136).

Repárese en particular en formas coma *¿el* si?, *¿el* + verbo (auxiliar no seu caso)? e *¿el* non?²³, equiparables a outras máis comúns con que se marca que se agarda unha resposta afirmativa ou negativa, respectivamente (*¿non* si?, *¿non* + verbo (auxiliar no seu caso)? / *¿nonó ~ nonón?*, cfr. García Represas 1995):

¿Xa te mollaches, *el* si? (Avión-OU; Cortizo 1998:34). *¿El* si? [*¿verdade que si?*] (Rodríguez:s.v.). *¿El* non? [*¿verdade que non?*] (Rodríguez:s.v.). *-E* agora vai ser boíña e vai comer todo. | *-¿El* si, Xoaniña? [*¿a que si?*, *¿non si?*] (DRAG:s.v.).

Non fixeches caso, *¿el* non? (Avión-OU; Cortizo 1998:34).

Aghora has tomar leite, *¿el* has? (Avión-OU; Cortizo 1998:34).

Sexa a través da redución de fórmulas coma *el* non é *verdade que* ou do uso de *el* como fórmula de respecto, o certo é que *el* se instalou no

²² Cfr., en territorio portugués, "O tia Gertrudes, *ele* está i a minha abó?" (Sequeira 1957:187).

²³ Cfr. port. "Vieram todos? - *Ele* não" (Vasconcelos 1926:291). Para esp. *ello* si, *ello* no, en "aseveraciones enfáticas", vid. Henríquez 1939:225; o mesmo autor estráñase de que en Cuba empreguen *el* si, *el* no "como meras aseveraciones, equivalentes a *sí*, *señor* y *no*, *señor*: *-¿Pero tú no has venido a pie?* - *Él* sí." (Ib.:225n), é dicir, o mesmo uso que existe en galego, alomenos no ourensán: *¿el* será un galeguismo?

inicio de interrogacións que, con extrema cortesía, piden a conformidade; a iso cremos que se refire A. Otero, que coñecía de primeira man estas construcións, cando di que esta "partícula" serve "para evitar la brusquedad de la interrogación o exclamación" (Otero 1977:s.v.). Nalgúns casos mesmo parecen fórmulas fixadas socialmente:

Il pode-se? (Trasmiras-OU; Alonso Estravis:39).

b) En oracións interrogativas totais que se presentan como unha disxuntiva entre a existencia e a non existencia:

Il hai ou non hai festa? (Maceda-OU; Rivas 1989:169).

Puxei forte, e descubrín o segredo dunha grande caixa ferrada. *¿I el aduviñara ou non aduviñara?* (Cunqueiro, CS:52). *¿El têmós hoxe, ou nón, amigo Estebo?* (Iglesia, FX:16).

¿El queres ou non queres facelo? (Rodríguez:s.v.). *¿E el vindes ou non vindes canda nós?* (DRAG:s.v.). *¿El ves ou quedaste?* (Rodríguez:s.v.).

c) Tamén é posible no inicio de interrogacións parciais, nas que ocupa o lugar anterior ó pronome interrogativo, que ten entre as súas funcións ser marcador da modalidade. Entre estes o máis frecuente é *que* usado como N de FN sen prep., e isto é interesante porque -á parte de se tratar do interrogativo máis común- é un pronome referido a entidades inanimadas ou ó contexto, que nunca pode ser substituto (pois neste caso emprégase *cal*: *¿Que queres?* 'que cousa queres' vs *¿Cal queres?* 'que {libro, saia...} queres'); xa que logo, ó seu carón *el* é dobremente redundante, pois a oración xa contaba cun marcador de modalidade e a súa presenza non contribúe a unha mellor precisión referencial de *que*:

¿El que che pasou? ['¿que foi o que che pasou?'] (Castro de Rei-LU).

¿E el que che se perde tan cedo pola Amañecida? (Cabeza de León, CV:52). *¿El que vai ahí?* (Cunqueiro, VSVI:28). *¿I el que era o conto da outra familia?* (Cunqueiro, MF:98).

¿El que fas aí? (Gallego 2:86-87). *¿E el que dixeron na túa casa?* (GDXL:s.v. EL²).

É menos frecuente o uso ante (prep. +) outros interrogativos, ante *que* non nuclear ou ante prep. + *que*²⁴. Os problemas mencionados no pa-

²⁴ Para algunhas destas opcións só coñecemos algúns exemplos literarios, circunstancia que deita certa sombra de dúbida sobre a súa autenticidade, pois ben podería tratarse dunha extensión realizada particularmente por Cunqueiro e outros autores; pero, en calquera caso, son construcións presentes en obras fundamentais da nosa literatura. Cfr. ademais port. "*Ele* como diabo se chama o homem?" (Cabral, CCA:123), "*Ele* que foi aquilo, Adelaide?" (Cabral, CCA:8), *êle como é?* 'how is that?' (Dunn 1970:249), "*Ele* qu'horas ero cando tu tchigastes?" (Sequeira 1957:187).

rágrafo precedente engádesse que o foco orienta a pregunta en dirección distinta do significado de *el*:

¿I-*el* pr'onde vas? (Ribeira de Piquín-LU; Otero 1977:85). -¿I! canto me da e non-o come a vostede, nin o boi negro, nin o boi castaño?²⁵ (Calvos de Randín-OU; Cuevillas & Lorenzo 1930:62). Ai, Señor, *él* cantas veces tendes enganado á vosa muller?... (Risco, BR:117). Si teu pai non o ten / e túa nai non cho da / ¿*él* de ónde che ven / o la-la-la-lá? (Lanza, FR:34).

-Pois, cometiche un pecado, cometiche un pecado moi grande. | -¿*El* que pecado cometín? (Maañón-CO; Vázquez-Monxardín 1992:142). ¿I-*él* qué mau ten? (Ribeira de Piquín-LU; "lit. '¿qué mano tiene?', que quiere decir '¿qué modo es el suyo de sujetar (tal cosa)?'", Otero 1977:s.v. *El*). -¿I *el* a qué hora poderei deitarme?, -ousóu perguntar o sochantre ó sieur de Coulaincourt (Cunqueiro, CS:32). -¿*El* por qué naos preguntas? (Cunqueiro, VSVI:146).

¿*El* por qué volviche, meu Sinbad? (Cunqueiro, VSVI:17). ¿I *el* por qué non aprendes a toca-la gaita? (Cunqueiro, EM:74).

Por todo o anterior, cremos necesario considerar que *el* cumpra unha función que non sexa a de marcador redundante de modalidade interrogativa, pois parece evidente que os pronomes interrogativos cumpren esta función de maneira máis inequívoca para calquera falante. Consonte outras construcións con *el* orientadas a marcar informativamente certos elementos (§ 8), nalgúns destes casos a súa presenza semella equivaler á construción atributiva que, hoxe, é a máis usada como focalizador (*el que* 'que é o que', *el cando* 'cando é que', etc.), aplicada neste caso a salienta-la función de foco que teñen en por si estes pronomes; isto sempre e cando non sexan usos de *el* conector consecutivo, co significado de 'e logo', que daría lugar á mesma secuencia formal (§ 7):

-Pois gustaríame ir a isa función no adro de Comfront -dixo monsieur de Coulaincourt-, que sempre me tiróu moito o teatro. | -¿I *el* que arrepresentan? -inquiriu o médico Sabat ['¿E que é o que representan?', 'e logo que representan?'] (Cunqueiro, CS:102). ¿E *el* que se di á pita? ['¿que é o que se di ó xogar á pita cega?', 'e logo que se di...?'] (Gallego 2:86-87). ¿I-*él* pr'onde vou? ['¿para onde é que...?' ou, máis probablemente, '¿pois logo para onde...?'] (Ribeira de Piquín-LU; Otero 1977:s.v.). *Il* que hora é, se fai o favor (Trasmiras-OU; Alonso Estravis:38).

Tratamos procuradamente á parte construcións en que *el* e *que* non son contiguos, coma:

-¿I *el* eu que pinto?, -perguntóu doído o escribano (Cunqueiro, CS:91).

²⁵ Parece descatabile que sexa un *il* de tratamento, porque a seguir usa *vostede*.

A marca de interrogación e o foco están situados en *que*, que non pode ser focalizado por *el* porque se interpón o Sux., desprazado por tematización; na nosa opinión, (*e*) *el* é un conector textual que con certa frecuencia resulta implicado en oracións con modalidade interrogativa.

d) O certo é que son moitos os casos en que resulta difícil discernir se a presenza de *el* no inicio da interrogación se debe a que é un reforzo interrogativo -equivalente a *entón, acaso, daquela, logo...*- ou a calquera das outras causas. Nun exemplo coma:

¿*El* que lle parece? (DRAG:s.v. EL),

el podería ser un pronome persoal autónomo, que representa a entidade sobre a que se pide parecer, unha interpretación avalada por outros enunciados con *el* en posición posverbal que só se poden interpretar sendo este o Sux. da oración atributiva (cfr. § 3), coma no exemplo que segue, en que unha muller se dirixe a un meniño que chora, preguntándolle que lle pasou:

¡Pobriño...! ¿que foi *el*? (Boiro-CO).

Non de raro é imposible saber se se trata dun *el* de respecto dirixido a un alocutario masculino singular (Álvarez 2000), que ten un dos seus contextos máis habituais na interpelación para requirir cortesmente en forma de pregunta:

Cando chegou o demo preguntoulle ô que vendía as uvas e falaron: | -¿*Il* veu pasar por aquí un señorito e unha señorita a cabalo de un cabalo? (Calvos de Randín-OU; Cuevillas & Lorenzo 1930:50). Pois logo, ¿*el* cando di que marcharon todos? (Tordoia-CO).
El oiéu? veña á có Señor, eu lle nomearéi todo polo craro (Mirás 1864:60). Y *el* como as quer (vostede)? (García de Diego:108).

En frases coma as seguintes non é posible saber se *el* se xustifica porque ocupa, respectivamente, o lugar do Sux. nunha oración con *haber* (§ 5b) e cun verbo meteorolóxico (§ 5a), ou por se tratar dunha oración interrogativa que contén a disxuntiva entre *haber* e *non haber* (cfr. *supra*, do mesmo autor, “*Il* hai ou non hai festa?”, Rivas 1989:169), *chover* e *non chover*:

¿*Il* hai festa ou non? (Maceda-OU; Rivas 1985:593). Había unha néboa pingona. ¿*E il* chovería ou non chovería? (Fole, CN:17).

Nestoutros exemplos, en cambio, resulta difícil saber se se trata dun marcador interrogativo ou, respectivamente, da tematización do OD -tan

habitual sen preposición na lingua coloquial-, dun uso catafórico, referido a unha frase que vén a seguir do verbo, do Sux. 'neutro' de *ha vi*²⁶ (§ 2), ou dun conector textual (§ 7):

Y el ti quieres facelo? (García de Diego:108).

E acordaron que o que viñera mais logo sería a cabeceira da mesa. | O coello, como era o mais lixeiro, foi o que primeiro chegou cas berzas. | E preguntoulle ô home: | *-¿I el chegou algún xa?* (Calvos de Randín-OU; Cuevillas & Lorenzo 1930:61). *¿I el coma decides que se chama, pra poñelo a carta, o río onde se afogou a ratiña?* (Cunqueiro, MF:123).

Y-él sabes cando ha vir? (Castropol-AS; Meilán 1980:51).

¿El non se lle chama máis que don Martiño? (Cunqueiro, EM:113).

10. Nalgúns casos, *el* parece ser marca da modalidade exclamativa, que pode superpoñerse ou non á interrogativa, pero que en todo caso comparte marcas con esta. A ela se refire A. Otero (1977:s.v. EL) cando di que *el* serve "para evitar la brusquedad de la interrogación o exclamación", dando como mostra algún dos exemplos que citamos²⁷:

¡I-él ja cho daréi! (Ribeira de Piquín-LU; Otero 1977:s.v.). *¡El* tamén son ben caras! [as sardiñas] (Ponteareas-PO; García Represas 1994:160).

¡Mestre Farruco!... *¿El* é certo? / *¿Ti* aquí? *¡Nunca* Dios me dera! / *¿Estou* soñando ou desperto? (Curros, DS:147). *¡Poido* ser teu pai, Sinbad queridiño! *¡Pólas* barbas do Profeta, home! *¿El* cómo fixeche, meu califiña? (Cunqueiro, VSVI:58).

11. *El* pode ter unha función fática, que permite fluír-la comunicación, tanto enchendo os posibles silencios do locutor, coma advertindo ó alocutario de que a canle segue aínda aberta nesa dirección (cfr. Henríquez 1939:223); co mesmo valor empréganse formas do demostrativo como *este*, *isto*:

-Ai, mi má! | -Qué, fillo, qué? -respondéulle a mai, que o conecera pola voz. | -*El*, Dominjo Dominjez está en casa? (Prieto, CV:154).

12. Finalmente, *el* forma parte da conxunción *quel...* (*quel*)²⁸ (< que + el), usada na parte nororiental do territorio:

²⁶ O autor da monografía, sen dúbida amparado por outros exemplos menos dubidosos, cita como mostra de que «se mantiene como uso ya gramaticalizado la fórmula *y-él* al comienzo de frases sobre todo interrogativas» (Meilán 1980:51).

²⁷ Cfr. no Baixo Miño: "*Ele* sempre a gente faz cada tolice!", "*Ele* nũ sei cumo é as cousas'stão cada vez mais caras", "*Ele* nũ há maneira de bir soll" (Sequeira 1957:187). En asturiano, *ello* pode servir de marca tanto para os enunciados interrogativos coma para os exclamativos (Martínez 1991:36-37).

²⁸ Non hai dictame normativo para a grafía, que ben puidera ser *que el...* *que el*.

O pan, *quel* no polvo, *quel* no lodo, botámolo no mes de outono (Navia de Suarna-LU; Rivas Quintas, 1999:412).

Qu'el vexamos ou non a un terceiro animal -planteóulle a serpiente ó teixarego- xa tei-la disputa perdida (Ancares-LE; Poncelas:120-123).

Conclusión

Tódalas construcións anteriores caracterízanse por presentaren ou poderen presentar, alomenos en determinadas variedades lingüísticas, unha forma *el* invariable que nunca é de uso obrigado.

En parte delas *el* cumpre unha función sintáctica (complemento §§ 1-2 ou suxeito §§ 1-6). É unha forma pronominal (invariable: masc. sg.), nalgúns casos relacionada co antigo pronome *elo* (tamén masc. sg. e autónomo), pero diferénciase deste na capacidade para funcionar como Sux., xa desde a lingua medieval, e na maior vixencia na lingua moderna. É tamén forma correlativa de *el(es)* / *ela(s)*, das que se distingue porque estas son substitutos de frases que dictan a concordancia ou, con menor frecuencia, pronomes autónomos en que o referente impón -dun xeito ou doutro- o seu xénero e número, en tanto que *el* invariable ocorre cando non hai lugar para a variación masc. / fem. e sg. / pl. A maior parte destes usos correspóndenlle en canto que pronome autónomo; noutros é unha forma pronominal usada foricamente, ben en anáfora -sobre todo referida a frases que conteñen un pronome autónomo (invariable: masc. sg.)-, ben en catáfora, anticipando un suxeito oracional posposto. Polo que respecta á súa función sintáctica, a opción prep. + *el* dáse nos casos en que se presenta de xeito máis evidente como correlato 'neutro' de *el(es)* / *ela(s)*; nos restantes é sempre Sux., ben como redobro dunha oración posposta con esta función, ben como suxeito formal de oracións que carecen ordinariamente del. Con estas funcións alterna no uso con 'cero', a opción máis frecuente, ou con outras formas coa mesma capacidade funcional, se ben non válidas por igual en tódalas construcións: os demostrativos autónomos, particularmente *iso*; frases cun N de significado neutro (*a cousa, o asunto, o feito...*); e diversos sintagmas iniciados por *o que* {haber, pasar, ocorrer...}.

No outro grupo de construcións (§§ 7-12), *el* nin ten carácter nominal nin cumpre funcións sintácticas semellantes ás anteriores. A primitiva forma pronominal converteuse nunha forma adverbial -salvo en § 12, en que está integrado nunha conxunción-, con capacidade para desempeñar un amplo abano de funcións, coma as de conector textual (non incompatible coa de Sux. nun esquema atributivo que en última instancia persegue esta función, § 6); marca de modalidade oracional -de maneira singular na modalidade interrogativa, mais tamén na exclamativa- ou modalizador que transmite a posición do locutor do comunicado; marcador de función informativa, ben na tematización, ben na

focalización; ou apoio cunha función fática. Naturalmente, a alternancia dáse adoito con formas diferentes ás anteriores: adverbios como *entón*, *daquela*, *logo...*, expresións como *va que...*, *a que...*, sintagmas iniciados por *o que...* (con verbos distintos ós citados: *o que se di...*, *o que é...*); os demostrativos, non necesariamente 'neutros', empréganse só con función fática.

Na exposición procuramos deixar constancia do distinto grao de vixencia destas construcións, mais en todo caso a forma *el* invariable pertence a estilos conservadores e minoritarios. É unha forma en franca retirada, que concluíu na Galicia occidental antes ca na central e nesta antes ca na oriental, o que se traduce na actualidade nunha distribución diatópica que non se deseñaba do mesmo xeito hai algunhas décadas. O feito de se manter sobre todo nas xeracións máis vellas introduce unha variación en grupos sociais que se traduce á súa vez nunha variación diacrónica conducente, de xeito bastante acelerado, a unha reestructuración do sistema sen unha forma que ten un abano funcional moi rico. Salvo, naturalmente, que unha actuación decidida desde o ámbito da planificación lingüística da lingua culta redima da súa condena un trazo con tanta raizame na lingua tradicional.

Referencias bibliográficas e abreviaturas do corpus

- Alameda Anónimo (1936): *Diálogo en la Alameda de Santiago entre Cristovo, Farruco, Bartolo e Freitoso*. Santiago: Imprenta de J. Núñez Castaño.
- ALGa II García, C. et alii (1995): *Atlas Lingüístico Galego. Volume II: Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Barrié de la Maza.
- Alla Academia de la Llingua Asturiana (1998): *Gramática de la llingua asturiana*. Uviéu: Academia.
- Alonso Estravis, I. (s.d.): *A fala dos concellos de Trasmiras e Qualeiro*. 2 vols. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela
- Alonso Montero, X. (1966): *Lengua y estilo de Curros Enríquez*. Tese de doutoramento. Universidad de Salamanca.
- Álvarez Blanco, R. (1980): *O pronome persoal en galego*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Álvarez Blanco, R. (1982): "Sobre a lingua de Cunqueiro: O pronome persoal", en *Homenaxe a Álvaro Cunqueiro*. Santiago de Compostela: Universidade, 246-266.
- Álvarez, R. et alii (1986): *Gramática Galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez, R. / X. Xove [2001]: *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia (no prelo).

- Álvarez, R. (2000): "¡Vivan eles, vivan elas!: achega ó estudio do tratamento en galego", en *Profesor Basilio Losada: ensinar a pensar con liberdade e risco*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 149-155.
- Álvarez, R. [2000]: "O neutro pronominal: esplendor e decadencia de elo en galego", en Maia, C. de Azevedo, A. C. Macário Lopes e G. Mª Rio-Torto (eds.): *Homenagem ao Prof. Doutor José Gonçalves Herculano de Carvalho*. Coimbra: Universidade (no prelo).
- Álvarez, R. [2001]: "El foy a primeira vez: testemuños antigos de el invariable", en *Homenaxe ó profesor Fernando R. Tato Plaza*: Santiago de Compostela: Universidade (no prelo).
- Álvarez Blázquez, X. M^a (1959): *Escolma da poesía galega. II. A poesía dos séculos XIV-XIX (1354-1830)*. Vigo: Galaxia.
- ANF Fernández Rei, F. / C. Hermida Gulías (eds.) (1996): *A nosa fala. Bloques e áreas lingüísticas do galego*. Santiago de Compostela: Arquivo Sonoro de Galicia-Consello da Cultura Galega.
- Baamonde Traveso, G. (1977): *A fala das parroquias de Arante e Cedofeita*. Tese de licenciatura. USC.
- Bosque, I. / V. Demonte (1999): *Gramática descriptiva de la lengua española*. Madrid: RAE / Espasa Calpe.
- Cabeza de León, S. (1917): *Camño da vida (cadro lírico musical)*. Almanaque Gallego para 1917. Buenos Aires [CV].
- Cabral, A. M. Pires (1992): *Crónica da casa ardida*. Lisboa: Notícias [CCA].
- Carballo Calero, R. ([1966]1979): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, R. ([1963]1975): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Carré Alvarellos, L. (1967): *Gramática Gallega*. Coruña: Moret.
- Cháinsa Anónimo (1937): *Encuentro y Coloquio Que tiveron na pontella da Chainsa, cercana á vila de Noya, Gurumete, Pedro de Atanasio, é Pepe Alonso, o día 13 de Noviembre de 1836, en que se nombrou na-quela vila ó Auntamento Costitucional*. Santiago: Imprenta de D. José Fermín Campaña y Aguayo.
- Cortizo Amaro, J. L. (1998): *O ghallego dos sete lughares. O ghallego que se falaba, e inda se fala, nos lughares de Rubillón, Taboazas, Liñares, Baíste, Penedo, Couso e Acebedo (concello de Avión, Ourense)*. Vigo: ed. autor.
- CPPL Centro de Estudos Fingoy (1972): *Contos populares da provincia de Lugo*. Vigo: Galaxia.
- Cuevillas, F. L. / X. Lourenzo (1930): *Vila de Calvos de Calvos de Randín*. Sant'iago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos
- Cunha, C. / L. F. Lindley Cintra (1984): *Nova gramática do português contemporâneo*. Lisboa: Sá da Costa.
- Cunqueiro, Á. (1956): *As crónicas do Sochantre*. Vigo: Galaxia [CS].

- Cunqueiro, Á. (1968): *Merlín e familia*. Vigo: Galaxia [MF].
- Cunqueiro, Á. (1961): *Si o vello Sinbad volvese ás illas*. Vigo: Galaxia [VSVJ].
- Cunqueiro, Á. (1971): *Xente de aquí e de acolá*. Vigo: Galaxia [XAA].
- Curros Enríquez, M. (1886): *Aires da miña terra*. La Coruña: Biblioteca Gallega [AMT].
- Curros Enríquez, M. (1888): *O Divino Sainete*. La Coruña: Papelería de Ferrer [DS].
- DLG Xove Ferreiro, X. (dir.) (1995): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Obradoiro / Santillana.
- DRAG García, C. / M. González González (dirs.) (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña: RAG-Xerais-Galaxia.
- Dunn, J. ([1928] 1970): *A grammar of the Portuguese language*. New York: The Hispanic Society of America.
- Lanza, F. (1974): *Falan os de Ribadeo*. [Sada]: Ed. do Castro.
- Fole, Á. (1973): *Contos da néboa*. Vigo: Castrelos [CN].
- Fole, Á. (1976): *Terra Brava*. Vigo: Galaxia [TB].
- Freixeiro Mato, X. R. (2000): *Gramática da lingua galega. II. Morfosintaxe*. Vigo: A Nosa Terra.
- Gallego 2 Instituto da Lingua Galega (1972): *Gallego 2*. Santiago de Compostela: Universidade.
- García de Diego, V. ([1909] 1984): *Elementos de gramática histórica gallega (Fonética-Morfología)*. Anexo 23 de Verba. Santiago de Compostela: Universidade.
- García Barros, M. (1972): *Aventuras de Alberte Quiñói*. Vigo: Castrelos [AAQ].
- García Represas, D. (1994): *Estudio da fala de Xinzo (Ponteareas). Contribución á lingüística descritiva do galego*. Tese de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- García Represas, D. (1995): "As marcas de certeza na interrogación polarizada en galego", *Cadernos de Lingua* 11, 53-77.
- GDXL Carballeira Anllo, X. M^a (coord.) (2000): *Gran diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Xerais.
- Henríquez Ureña, P. (1939): "Ello", *Revista de Filología Hispánica*, 3, 209-229.
- Keniston, H. (1937): *The syntax of Castilian prose: the Sixteenth Century*. Chicago: Univ. of Chicago.
- Iglesia González, F. M^a de la (1882): *A fonte do xuramento*. Cruña: Imprensa e estereotipia de Vincenzo Abade [FX].
- Lence Santar, E. (2000): *Etnografía mindoniense* (Armando Requeixo, ed.). Santiago de Compostela: Follas Novas.

- Lima, M. Alves (1963): *Matosinhos. Contribuição para o estudo da linguagem, etnografia e folclore do concelho*. [Separata da RPF] Coimbra.
- López Castro, Mª X. (1990): *A fala de Sarria (Lier, Calvor, Castelo). Estudio fonético e léxico*. Tese de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- López Cuevillas, F. et alii (1936): *Parroquia de Velle*. Compostela: SEG.
- Martínez, J. A. (1991): "Algunos adverbios y construcciones adverbiales del asturiano", *Lletres Asturianas*, 41, 35-51.
- Meilán García, A. (1980): *Arcaísmo y conservadurismo lingüístico en el concejo de Castropol*. Tese de licenciatura. Universidad de Oviedo.
- Meilán García, A. X. (1994): "As expresións neutras galegas: «dixo el que quixo», «el é un tesouro ou non?», «así el fixeron» i «i-el eu que pinto?»", *Britonia* 1, 85-96.
- Meyer-Lübke, W. (1890-1906): *Grammaire des langues romanes*. Paris: H. Welter Ed.
- Mirás, F. (1864): *Compendio de gramática gallega-castellana*. Santiago: Establecimiento M. Mirás [edición facsímile: Madrid: Akal, 1978].
- Muñiz, C. (1976): *El habla de1 Valledor. Estudio descriptivo del gallego asturiano de Allande (Asturias-España)*. Amsterdam: Akademische Pers.
- Normas Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega ([1982] 1995¹²): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Vigo: ILG / RAG.
- Otero, A. (1977): *Vocabulario de San Jorge de Piquín*. Anexo 8 de Verba. Santiago de Compostela.
- Otero Pedrayo, R. (1960): *O señorito da Reboraina*. Vigo: Galaxia [SR].
- Picaños Anónimo (1836): *La Tertulia de Picaños*. Santiago de Compostela: Campaña y Aguayo.
- Poncelas Abella, A. (1987): *Estórias e contos dos Ancares / Historias y cuentos de los Ancares (bilingüe)*. Ponferrada.
- Prieto, L. (1978): "Contos de cregos (Terra de Viana do Bolo)", *Boletín Auriense*, VIII, 13-48 [CC].
- Prieto, L. (1958): *Contos vianeses*. Vigo: Galaxia [CV].
- Proezas Fernández y Neyra, J. (1810): *Proezas de Galicia*. La Coruña: Imprenta da Vila.
- Quiroga Díaz, X. C. (1986): *Toponimia e caracterización lingüística da parroquia de Vilasante*. Tese de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Risco, V. ([1928] 1981): "O Bufón d'El-Rei", en *Escolma de Vicente Risco* (ed. Dpto. Filoloxía Galega). Santiago de Compostela: Universidade, 110-128.
- Rivas Quintas, E. (1985): *A Limia: Val da Antela e Val do Medo*. Ourense: Diputación Provincial.

- Rivas Quintas, E. (1989): *Lingua galega. Historia e fenomenoloxía*. Lugo: Alvarellos.
- Rodríguez, E. (1958-1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Vigo: Galaxia.
- Roux, M. (1982): *Fala o fistor e faise o día. Algúns aspectos da tradición oral galega na parroquia do Cebreiro*. Sada-A Coruña: Ed. do Castro.
- Saco Arce, J. A. (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Soto y Freire [Ourense: Graf. Tanco, 1967²].
- Sequeira, F. J. Martins (1957): *Apointamentos acerca do falar do Baixo-Minho*. Lisboa: Revista de Portugal.
- Soto Andión, X. (1995): *Estudio lingüístico do galego da Terra de Montes*. Tese de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Varela Barreiro, X. (1993): "Álvaro Cunqueiro, experimentador nos dominios gramaticais", en *Congreso Álvaro Cunqueiro*. Actas do Congreso celebrado en Mondoñedo entre os días 9 e 13 de setembro de 1991. Santiago: Xunta de Galicia, 61-70.
- Vasconcellos, J. Leite de (1928): *Opúsculos*. Volume II Dialectologia (parte I). Coimbra: Universidade.
- Vasconcelos, J. Leite de (1961): *Estudos de Filologia Portuguesa*: Rio de Janeiro: Livros de Portugal.
- Vasconcelos, J. Leite de (1926²): *Lições de filologia portuguesa*. Lisboa.
- Vázquez-Monxardín Fernández, A. (coord.) (1992): *A cultura popular de tradición oral nos Centros da terceira Idade. Unha experiencia de recollida en Centros de Ourense, Santiago, Tui e Viveiro*. Edición sonora. Santiago de Compostela: Arquivo Sonoro de Galicia-Consello da Cultura Galega.
- Veiga Arias, A. (1966): "Il corre... que...", *Grial* 14, 492-493.
- Vidal Meijón, A. (1994): *Contribución ó estudio do léxico de Loureiro (Cotobade)*. Memoria de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Vilar Ponte, A. (1922): *Almas mortas. (Novela dialogada cómico trágica, en tres estancias)*. Ferrol: Céltiga [AM].
- Vilela, M. (1995): *Gramática da língua portuguesa: gramática da palavra, gramática da frase, gramática de texto*. Coimbra: Almedina.
- Zamora Vicente, A. (1970): *Dialectología española*. Madrid: Gredos.

ALGUNHAS REFLEXIÓNS VERBO DA ELABORACIÓN DE PLANS DE POLÍTICA LINGÜÍSTICA

MANUEL CARLOS NÚÑEZ SINGALA

Servicio de Normalización Lingüística
Universidade de Santiago de Compostela

1. *Introducción*

As presentes reflexións xorden da nosa experiencia en dous organismos, por unha banda na Comisión Delegada de Normalización Lingüística do Claustro da Universidade de Santiago de Compostela, que foi a encargada da redacción do *Plan de Normalización Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela*, e por outra como membro do Consello Municipal de Normalización Lingüística do Concello de Santiago que se atopa arestora mergullado na elaboración dun plan de similares características.

Dado que a elaboración de plans xerais debería ser unha práctica común en todos aqueles organismos que se involucren de forma seria nun proceso de normalización lingüística, achegamos as presentes reflexións coa esperanza de que poidan resultar de utilidade para todos aqueles que decidan abordar procesos similares. Quizais sirvan para que os erros iniciais ós que a nosa inexperiencia do comezo nos abocou poidan ser evitados.

2. *¿Por que un plan?*

Se cadra unha das mellores formas de abordar calquera iniciativa sexa preguntándose polo porqué da súa realización. ¿Por que, logo, un plan de política lingüística? A pregunta resulta pertinente se temos en conta que ata a data, e desde hai polo menos vinte anos, existe no noso país unha cantidade considerable e crecente de organismos (servicios, gabinetes, departamentos) dedicados a pular pola extensión do uso da lingua galega e, sen embargo, a existencia de plans de política lingüística non se corresponde en absoluto con esa abundancia.

Probablemente resulte esclarecedor que a actividade á que, polo menos en teoría, deberían estar dedicados eses organismos sexa a

planificación lingüística. Como o seu propio nome indica, calquera tipo de planificación demanda necesariamente a existencia previa dun plan (aínda que a mesma elaboración dun plan sexa en si unha iniciativa de planificación lingüística). O caso contrario converte a planificación nun contrasentido, e en troques de planificación lingüística sería máis axeitado falar de *improvisación* lingüística. E precisamente este aspecto, o abandono da improvisación a favor dunha planificación racional, é unha das razóns que responden á pregunta inicial.

Un plan, ademais, debe estar elaborado por un conxunto de persoas representativas do colectivo ó que vai dirixido¹. A política lingüística, para ser eficaz, necesita do consenso, e un plan pode ser un elemento enormemente poderoso para enraizar a idea de que a normalización lingüística é un obxectivo común que compete á totalidade da poboación. Un dos prexuízos que empecen os avances na extensión do uso da lingua é o da parcialidade. A miúdo algunhas iniciativas normalizadoras tenden a verse como teimas partidistas, e como tales son rexeitadas. A participación activa na redacción do plan de representantes de variado signo político, cultural, económico ou social actuará como prevención perante estes prexuízos e deberá propiciar que as medidas que se adopten sexan asumidas como froito dun consenso.

A planificación e o consenso son, ó noso modo de ver, as dúas razóns básicas que xustifican de forma suficiente o esforzo que supón elaborar un plan xeral de política lingüística. Só un conxunto de accións ben planificadas, coherentes e consensuadas poderán acadar o obxectivo da normalización dunha lingua, que en definitiva é o que se pretende².

3. Antecedentes

Para que un plan resulte efectivo cómpren algúns requisitos previos que son, se non indispensables, si moi necesarios para que a planificación se realice coas maiores garantías de éxito.

3.1. Coñecemento do punto de partida

Nunca se insistirá o suficiente neste aspecto, que moitas veces adoita infravalorarse. Un dos pasos imprescindibles a calquera traballo de planificación responsable e eficaz é o coñecemento, o máis exhaustivo

¹ Isto debe ser así tanto se se trata dun pequeno organismo, por exemplo un centro de ensino, que deseñará sobre todo accións dirixidas ó seu interior, como se se trata dunha institución de maior tamaño, por exemplo un goberno, que ademais de accións internas deberá planificar medidas para intervenir en tódolos seus ámbitos de influencia.

² Sobre os conceptos de planificación lingüística, normalización lingüística e outros afíns, pódese consultar o clarificador artigo de Lamuela e Monteagudo (1996).

posible, da realidade. Se o obxectivo primeiro da planificación lingüística consiste en propiciar un cambio lingüístico, parece claro que as estratexias dirixidas á consecución dese cambio deben estar firmemente asentadas nunha ampla e veraz información sobre a situación real de partida. Da mesma maneira que o enorme investimento en medios materiais e humanos que supón a implantación dunha nova empresa non se arrisca sen levar a cabo previamente un estudio de mercado, tampouco se deberan iniciar accións que teñan como obxectivo a normalización lingüística sen os coñecementos suficientes para rendibilizar o importante esforzo que sen dúbida vai supoñer un proceso deste tipo.

As técnicas de investigación social, na medida en que ofrecen unha imaxe da situación real, son un bo aliado para que os planificadores tomen conciencia da necesidade de actuar e para que as actuacións vaian dirixidas a aqueles ámbitos en que resulten máis pertinentes.

Un estudio deste tipo, ademais, vai resultar imprescindible para fixar unha situación inicial que sirva de referente á hora da avaliación. Parece evidente que será imposible realizar unha valoración obxectiva do plan e dos seus avances se se descoñece a situación de partida.

Así pois, a análise detallada dos datos sociolingüísticos de que se dispoña, ou a elaboración de estudos específicos, se compren, é o primeiro paso e un dos de maior transcendencia. Pénsese que "errar ó planificar é planificar para o erro".

3.2. *A comisión redactora*

Un segundo aspecto de vital importancia é a existencia e a natureza dunha comisión redactora do plan.

Neste comité, idealmente, deberían de estar presentes tres colectivos de persoas:

- Os actores económico-sociais de maior relevancia da comunidade, que deberán implicarse participativamente na elaboración do plan.
- Representantes políticos das forzas presentes na institución promotora, que deben contribuír coa súa visión e, sobre todo, asumir no nome dos grupos ós que representan as iniciativas que se acorden.
- O persoal técnico e executivo, expertos en planificación lingüística que proporcionarán o soporte teórico e conceptual para a elaboración do plan.

Sobre este último colectivo cremos oportuno indicar que resulta moi conveniente a presenza non só das persoas responsables da

planificación lingüística da institución, senón tamén daqueles técnicos en normalización lingüística que serán posteriormente responsables directos da execución do plan que se elabore. Esta presenza, non sempre valorada, presenta dúas vantaxes que a xustifican: por unha banda vai evitar que o persoal executivo teña que interpretar o plan *a posteriori*, xa que deste modo estará ó corrente non só da súa letra, senón tamén do espírito que o anima desde o mesmo momento da elaboración; e por outra banda, á hora de descender ó nivel das medidas concretas que se deseñen, a presenza deste persoal será insubstituíble para obter unha visión real das posibilidades.

Unha das características da comisión é que estará composta por persoas, en xeral, proclives á normalización da lingua galega. Isto probablemente será así aínda que á hora de constituíla se persegue unha pluralidade exquisita, dado que os convidados de organizacións non demasiado favorables á normalización da lingua galega ou ben non asistirán, ou ben enviarán como representantes a aqueles que sexan máis sensíbles fronte á extensión do uso da lingua. Todo isto, que resulta tan lóxico como inevitable, provocará unha certa parcialidade na visión en conxunto da comisión, que deberá telo presente para non elaborar un plan afastado da realidade.

3.3. O marco legal

O coñecemento do marco legal, e das posibilidades que a lexislación vixente en materia de lingua ofrece á planificación é outro dos requisitos nos que, por pura obviedade, non se insistirá máis.

3.4. Ameazas e oportunidades

A comisión encargada da redacción do plan, á luz da análise sociolingüística e tamén do marco legal, debería comezar por un estudio do que en planificación estratéxica adoita denominarse ameazas e oportunidades.

Todo o plan debería de ter en conta estes dous aspectos. As oportunidades para aproveitalas e incidir alí onde con menor esforzo e menores recursos poidan conseguirse resultados máis significativos. As ameazas para deseñar medidas que resulten previsoras e actúen reforzando aqueles eidos onde as debilidades sexan máis notables.

3.5. Outras consideracións

O plan debe estar presidido por un difícil equilibrio entre a prudencia e a ambición, calquera exceso nalgunha desas variables pode resultar altamente prexudicial.

Cumprirá tamén temporalizar o plan, tanto no seu conxunto como, eventualmente, algunha das súas medidas. Esta temporalización resulta moi importante para que as iniciativas adquiran concreción e non se difuminen nunha indefinición temporal.

Habrá que ser realista en canto ós medios, tanto materiais como humanos, que a institución está disposta a investir para a consecución dos obxectivos. Un plan de política lingüística realmente ambicioso dificilmente poderá ser executado por un gabinete de normalización infradotado. A este respecto as posibilidades son só dúas: ou os medios de que se dispón medran ata permitir a consecución dos obxectivos deseñados, ou senón minguará a consecución de obxectivos ata o límite real dos recursos.

Débese facer un esforzo na coherencia entre os distintos obxectivos do plan, tanto entre os obxectivos xerais como os específicos, e entre tódalas medidas entre si, de modo que o texto resultante sexa sólido e cohesionado.

Por último débese evitar a tentación -certamente real- de ver o plan como un texto legal, xa que en ningún caso é así. No calor das discusións que implica a elaboración dun plan deste tipo, téndese a miúdo a xuridizar en exceso as medidas deseñadas. Débese ter presente que o marco legal xa existe, e que o que se pretende coas diferentes medidas deseñadas é garantir o cumprimento desa lexislación, e tamén convencer, promover, convidar... O feito de que o plan xeral teña que ser, con frecuencia, aprobado por unha instancia superior (claustro universitario, pleno de concello, sesión parlamentaria) non o converte en absoluto nun texto legal; e, o que é máis importante, a aprobación que se sinalaba arriba, no caso de que se produza, non garante tampouco o éxito do plan. Con todo, o compromiso real e firme da institución co plan que se deseñe e aprobe resultará imprescindible³.

4. O plan xeral de política lingüística

Non é este o lugar para sinalar os contidos do plan, dado que iso será labor da comisión redactora, pero si se farán algunhas consideracións sobre a estrutura do plan. Intentarase suxerir unha proposta de estrutura que sexa o suficientemente flexible como para resultar útil a plans que persigan obxectivos de diferente tipo, ou que sexan deseñados desde perspectivas distintas.

³ Quizais esta frase poida carecer aparentemente de sentido, pero pénsese que no noso país temos xa unha dilatada tradición de medidas de política lingüística aprobadas que sen embargo non se executan.

4.1. Definición de obxectivos xerais

Os obxectivos xerais deben responder, a grandes trazos, ó que se pretende conseguir co plan. Será necesario que se redacten de forma clara, breve e concisa, xa que se trata dunha primeira e básica declaración de intencións.

Para poñermos un exemplo, os obxectivos xerais do *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela* son:

1. Garantir o cumprimento da lei en materia de normalización lingüística, nomeadamente o establecido no Estatuto de Autonomía de Galicia, na Lei de Normalización Lingüística e nos Estatutos da Universidade.
2. Propiciar que o galego sexa lingua normal de comunicación, expresión e traballo da comunidade universitaria.
3. Consegur a implantación progresiva, no prazo de dez anos, do modelo lingüístico da USC: utilización das dúas linguas oficiais, con predominio do galego.

O primeiro obxectivo do *Plan* é garantir o cumprimento da lexislación lingüística en vigor e ó mesmo tempo esgotar as posibilidades que esta ofrece en materia de normalización lingüística.

O segundo obxectivo é, sinxelamente, normalizar a lingua, isto é, conseguir o seu uso de maneira normal en tódolos ámbitos universitarios.

O terceiro obxectivo provén dos datos tirados dun estudio sociolingüístico da Universidade de Santiago de Compostela (Rodríguez Neira 1998) no que se interrogou á comunidade universitaria sobre cal sería o modelo lingüístico desexado para esta institución.

Os obxectivos xerais do plan deben redactarse, xa que logo, de forma moi coidadosa porque van condicionar en gran medida todo o desenvolvemento posterior. Deberán ser asumidos de forma unánime pola comisión e serán un material omnipresente no resto do plan, que debe estar orientado cara á súa consecución.

4.2. Ámbitos de actuación

Para que o plan resulte operativo debe estar estruturado en ámbitos de actuación. Esta é unha cuestión de suma importancia que deberá discutirse e tratarse coa máxima atención, dado que a implementación posterior do plan dependerá en gran medida de se esta escolla se fixo ou non de maneira intelixente.

Para orientar este labor, as ameazas e oportunidades poden achegar pistas de moito valor. Tamén resultará insubstituíble o punto de vista daqueles que coñezan a fondo a institución promotora e os seus

puntos fortes e fracos así como as capacidades de manobra nuns e noutros ámbitos⁴.

A seguir móstranse, a título de exemplo, os ámbitos de actuación de tres plans distintos:

Os do *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela* :

- Comunidade universitaria
- Estudiantado
- Persoal docente e investigador
- Persoal de administración e servizos
- Proxección universitaria

Os do *Pla General de Normalització Lingüística*, da Generalitat de Catalunya

- Uso oficial e dereitos lingüísticos
- Educación, investigación e mocidade
- Medios de comunicación e industrias culturais
- Ámbito socioeconómico
- Institucións sanitarias
- Relacións culturais e territoriais
- Difusión do estándar e investigación sociolingüística

Cómpre sinalar que cada un destes ámbitos de actuación ou sectores, divídese á súa vez nun certo número de subsectores, alcanzando unha grande amplitude, como é de esperar nun plan deseñado non só para unha institución, senón para unha comunidade autónoma.

E por último os do *Euskara Biziberritzako Plan Nagusia* (Plan Xeral de Promoción do Uso do Éuscaro) que sinala, nun primeiro nivel, só tres ámbitos de actuación

- A transmisión do éuscaro
- O uso social do éuscaro
- A calidade da lingua

⁴ Para a selección e delimitación dos ámbitos de actuación resultará vital un coñecemento amplo das competencias do organismo: os seus eidos de influencia, os recursos reais que pode manexar, as súas posibilidades de pacto e relación, e mesmo a capacidade de presión nos diferentes terreos.

Aínda que, como é lóxico, cada un deles se divida despois en subámbitos moito máis específicos.

A escolla de ámbitos de actuación dependerá, como dicíamos, da comisión. Sen embargo si existe un sector que debería ser incluído en calquera plan de política lingüística, coa única excepción daqueles que vaian dirixidos á totalidade da poboación dun país que serán, por definición, globais. No resto (institucións de ámbito provincial, comarcal, municipal ou restrinxido a eidos máis cativos) débese pensar que parte dos seus esforzos poden ser facilmente aproveitables ou extensibles a outros organismos semellantes ou a sectores da poboación que, aínda sendo alleos ó seu campo natural de influencia, poden ser beneficiarios das súas medidas.

No caso do *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela* chámase Ámbito de Proxección Universitaria, e os seus obxectivos sectoriais son os seguintes:

- Proxectar cara á sociedade, na medida do posible, as actuacións da Universidade en materia de normalización lingüística.
- Potenciar o papel da Universidade de Santiago de Compostela no seu contorno cultural e lingüístico.

Non se debe confundir este ámbito de proxección exterior coas accións externas que necesariamente deberán deseñar organismos tales como concellos ou deputacións, que xa teñen a un sector da sociedade como ámbito natural de actuación. Coa proxección exterior referímonos ó aproveitamento intelixente daquelas medidas que poidan incidir na recuperación da lingua galega non só no interior ou exterior da institución, senón tamén no resto da comunidade galega.

Evidentemente un ámbito deste tipo carece de sentido nun plan deseñado para o conxunto da poboación dun país, pero pode resultar de moita utilidade cando se integra no proxecto de planificación dun organismo con competencias que non abranguen a totalidade.

Probablemente todos coincidamos en que o proceso de normalización lingüística en calquera organismo será tanto máis rápido, completo e eficaz, canto rápido, completo e eficaz sexa no contexto social no que esa institución se insire. Trátase dun principio que poderíamos chamar de "solidariedade interesada": a institución promotora do plan dedicará unha parte dos seus esforzos e recursos -sempre moi contida- a pular polo uso da lingua galega no resto da comunidade autónoma, xa que, pola súa parte, necesita tamén da axuda do resto da comunidade para que a normalización sexa efectiva no seu propio dominio. A normalización lingüística é un proceso global, que debería atinxir a toda a comunidade, non debe circunscribirse só a un segmento da poboación.

4.3. Obxectivos sectoriais de cada ámbito

Unha vez definidos os ámbitos de actuación, isto é, a sectorización operativa dun proceso que, non o esquezamos, debe englobar a toda a institución e a toda a poboación sobre a que esta teña influencia, resulta conveniente definir obxectivos unha vez máis, neste caso aplicados a cada un dos ámbitos.

Unha vez máis exemplificaremos co *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela*. No ámbito do Persoal docente e investigador, por exemplo, definíronse tres obxectivos sectoriais:

- Promover a adquisición de coñecementos de lingua galega e a mellora da calidade lingüística do persoal docente e investigador
- Consolidar a lingua galega como idioma instrumental da docencia
- Incrementar o emprego da lingua galega nas tarefas de investigación e divulgación dos coñecementos científicos.

Como pode verse, a especificidade dos obxectivos é xa moito maior ca no caso dos obxectivos xerais, pero mantendo aínda un certo grao de xeneralidade. Os obxectivos sectoriais de cada ámbito deben resumir de maneira ampla aqueles logros ou avances que se pretende conseguir nese ámbito concreto. En certo modo adiantan e resumen a estrutura dese ámbito.

4.4. Obxectivos específicos e medidas

Trátase do último nivel no deseño do plan. Cada ámbito de actuación, ademais duns obxectivos sectoriais que resumirán as pretensións de actuación concretas, irá balizado por unha serie de obxectivos específicos e cada un deles irá seguido de unha ou varias medidas concretas.

En liñas xerais cada obxectivo específico debe apuntar cara a un logro concreto que se desexa acadar, e as medidas correspondentes deben responder á forma de cómo conseguilo.

Unha vez máis botamos man do *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela* para exemplificar o dito.

No ámbito do Persoal docente e investigador, do que xa vimos arriba os obxectivos sectoriais, mostramos agora un obxectivo específico e as medidas que se deseñaron para conseguilo:

Obxectivo específico 2

Incentivar a formación lingüística do persoal docente e investigador en orde a garantir o seu coñecemento da lingua galega.

Medidas:

1. Establecer os niveis de competencia lingüística do profesorado na súa carreira docente, e os procedementos para acreditar un nivel de coñecemento axeitado da lingua galega, ou en casos específicos, o compromiso de adquirilo.

2. Considerar como puntos específicos a valorar na normativa de selección de profesorado interino e contratado:

- A formación acreditada en lingua galega.
- A publicación de materiais didácticos en galego ou as traducións a este idioma.
- O dominio da lingua galega na realización das probas orais que preveña a normativa.

3. Incluír, na normativa de selección de profesorado interino e contratado, como mérito o dominio da lingua galega, que acreditarán os concursantes na realización da proba oral establecida nesa selección.

Neste caso trátase dun obxectivo moi concreto seguido de tres medidas, aínda que a cantidade é, por suposto, aleatoria. Moitos dos obxectivos específicos poderán moi ben conseguirse con unha ou dúas medidas nada máis e algúns precisarán dunha cantidade maior.

No tocante ó deseño das medidas, cómpre ter presente que as posibilidades de planificación para cada obxectivo poden ser moitas, e que a diversidade de ópticas da comisión redactora fará que xurdan propostas moi variadas. A comisión debe preguntarse se non resultaría de utilidade dotarse dun sistema obxectivo de avaliación, de modo que as propostas sexan valoradas de forma xusta.

Calquera medida pode clasificarse segundo un conxunto de parámetros binarios, por exemplo:

+	SINXELA	BARATA	AMPLA	INOCUA	+EFECTIVA	RÁPIDA
-	COMPLEXA	CARA	PUNTUAL	AGRESIVA	-EFECTIVA	LENTA

Os termos da parte superior indican circunstancias positivas, os da inferior negativas. Só con este sistema e valorando cun 1 cada circunstancia positiva e cun 0 cada circunstancia negativa, xa é posible asignar un valor numérico a cada medida que nos permita clasificala segundo unha escala que iría de 0 a 6.

Se ademais se acorda unha valoración cuantitativa dos seis pares arriba sinalados, outorgando un valor a cada característica positiva segundo a prelación que a comisión fixe ó seu criterio, establécese un modelo matemático que enriquece sensiblemente o sistema avaliativo.

Por exemplo, pódese acordar que o aspecto máis valorado sobre calquera medida será a súa efectividade, de modo que ó aspecto +EFFECTIVA outorgáraselle o valor 6. En segundo lugar o feito de que a medida en cuestión non resulte agresiva para a poboación, dado que así será máis fácil que non sexa rexeitada; o aspecto INOCUA, pois, valorárase cun 5. En terceiro lugar, que chegue ó maior número de persoas, de modo que ó aspecto AMPLA outorgáraselle un 4. O feito de que produza resultados a curto prazo valorárase en penúltimo lugar, a RÁPIDA daráselle un 2. E finalmente a sinxeleza da medida valorárase cun 1. Deste modo as medidas poderanse clasificar nunha escala moito máis ampla, que vai desde 0 ata 21.

En definitiva, este sistema resulta flexible dado que se poden engadir ou suprimir binomios e variar a súa valoración a vontade da comisión redactora.

Pódese apreciar tamén, que malia seren as medidas, no tocante a concreción, a parte máis baixa na xerarquía do plan, non esgotan nin moito menos as posibilidades de actuación. Practicamente tódalas medidas deberán ser desglosadas e desenvolvidas con posterioridade, sen embargo ese labor non lle corresponde xa á comisión responsable do plan, senón ó servizo, gabinete ou departamento de lingua que deberá executar o plan. É labor da comisión poñer un límite ó nivel de detalle que desexa conseguir coa redacción do plan. Trátase unha vez máis dun caso de equilibrio de difícil consecución: un plan pouco detallado será susceptible de ser malinterpretado, pero un plan excesivamente detallado pode carecer dunha flexibilidade que resultará vital para a súa reorientación segundo o devir dos acontecementos.

4.5. Execución

Unha cuestión que non deba deixarse de lado é a quen compete a responsabilidade sobre a execución das medidas. Nun organismo non moi grande probablemente o servizo ou gabinete lingüístico será o executor de todas ou de gran parte das medidas. En institucións de maior envergadura a realización de accións de extensión do uso da lingua pode estar moi repartida entre múltiples departamentos. En calquera caso

cómpre especificar no plan a quen corresponde a execución das medidas de modo que se eviten tanto inhibicións como conflitos de competencias.

No caso do *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela* as responsabilidades de execución recaen xenericamente na Comisión de Normalización Lingüística do Claustro, no Servizo de Normalización Lingüística e mais nas comisións de normalización lingüística dos centros, aínda que non se fai unha distribución medida por medida. Tampouco se fai unha mención detallada para cada medida do organismo executor no *Plan Xeral de Promoción do Uso do Éuscara*. No *Pla General de Normalització Lingüística* da Generalitat, sen embargo, cada medida ten asignado un organismo executor. Os organismos executores, por outra parte, son moi variados, desde a Direcció General de Política Lingüística, que asume a maior parte das accións, ata moitos outros departamentos do goberno autónomo, pasando por diferentes institucións e mesmo colexios profesionais.

4.6. Indicadores de resultados

A comisión redactora valorará, tamén, a pertinencia de incluír para cada obxectivo uns indicadores de resultados que faciliten posteriormente os labores de seguimento e avaliación. A definición de cales deben ser estes indicadores é unha tarefa complexa que vai depender, evidentemente, das características de cada obxectivo en particular.

Nin o *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela*, nin o da Generalitat de Catalunya nin o do Goberno Vasco sinalan indicadores específicos para cada un dos obxectivos. Probablemente a razón estriba en considerar este aspecto como parte dun labor posterior, máis relacionado coa avaliación dos resultados ca coa planificación propiamente dita.

En todo caso, e dado que "un indicador é un elemento de medida que permite comprobar o grao de consecución do resultado previsto en cada obxectivo"⁵ (Jaime 1995) a súa utilización será necesaria, independentemente de que se inclúa desde un primeiro momento no corpus do plan ou se estableza na avaliación posterior.

O exemplo, unha vez máis, hanos resultar clarificador. Dado que o Plan da Universidade de Santiago de Compostela carece de indicadores de resultado, botaremos man do *Pla de Política Lingüística* da Universitat Jaume I de Castellón.

Este Plan, para cada un dos seus obxectivos específicos, establece dous tipos de indicadores: factuais e actudinais. Os primeiros teñen que ver con realizacións concretas e tanxibles. Así, para un obxectivo como a

⁵ "Un indicador és un element de mesura que permet comprovar el grau de consecució del resultat previst en cada objectiu".

formación lingüística do seu colectivo docente e investigador os indicadores factuais establecidos son o número de cursos realizados, a asistencia a eses cursos e o número de certificados emitidos. Os indicadores actitudinais refírense a conceptos máis volátiles e de máis dificultosa medida. Neste mesmo caso, o nivel de dominio da lingua valenciana por parte do persoal docente e investigador é o indicador actitudinal.

5. Difusión

O plan debe darse a coñecer, é necesario que sexa amplamente difundido como mellor sistema para que poida ser asumido pola poboación á que se dirixe. Para ese cometido será altamente recomendable a súa publicación e distribución, así como o aproveitamento de medios como Internet que cun custo moi baixo poden facelo chegar a colectivos moi numerosos.

A difusión pode facerse ou ben cando o plan estea rematado, ou incluso cando se acorde un primeiro borrador. Esta segunda opción foi a escollida no caso do *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela*, e resulta común en moitos traballos de planificación⁶. Os destinatarios do plan teñen, así, a posibilidade de opinaren sobre os seus contidos, contribuíren co seu apoio ou expresaren o seu desacordo, de modo que antes de ser absolutamente definitivo o planificador pode obter unha idea do impacto que poden causar os obxectivos ou as medidas previstos, e levar a cabo unha derradeira calibración.

6. Seguimento, avaliación e reorientación

O plan cobrará valor na medida en que se lle faga un seguimento e sexa aplicada unha avaliación. Será necesario coñecer ata qué punto se cumpren os obxectivos marcados para executar unha reorientación en consecuencia.

Tanto o seguimento como a avaliación ou a reorientación poden ou non ser tarefa da comisión redactora, dependerá do que se determine. Non é necesario que sexa a mesma comisión que diseña o plan a que se encargue de velar polo seu cumprimento, a que avalíe os resultados e reoriente as actuacións, aínda que esta é unha opción razoable. En

⁶ Pénsese, por exemplo, nos plans xerais de ordenación municipal (PXOM) que, tras seren aprobados polo pleno do concello pasan por un período de exposición pública para que a cidadanía presente alegacións.

calquera caso o plan deberá explicitar en qué organismo ou comisión recaen estas competencias.

6.1. Seguimento

A institución promotora do plan debe de ser, loxicamente, a primeira interesada no seu correcto desenvolvemento e a que asuma a responsabilidade última de que ó remate do tempo establecido os obxectivos que no inicio se perseguían sexan finalmente conseguidos.

As accións de seguimento deberán extremarse nos eidos que sexan considerados estratéxicos, aló onde as oportunidades sexan grandes ou as ameazas acusadas.

6.2. Avaliación

O plan que se elabore debe ser susceptible de ser avaliado. Desde logo non abondará cunha avaliación final, que será necesaria pero non suficiente. A avaliación debe facerse tamén de forma periódica (como mínimo anualmente), xa que a reorientación dependerá en gran medida dela.

Poden deseñarse sistemas de avaliación específicos para os aspectos que se consideren de maior relevancia, de modo similar ó indicado arriba para o seguimento.

6.3. Reorientación

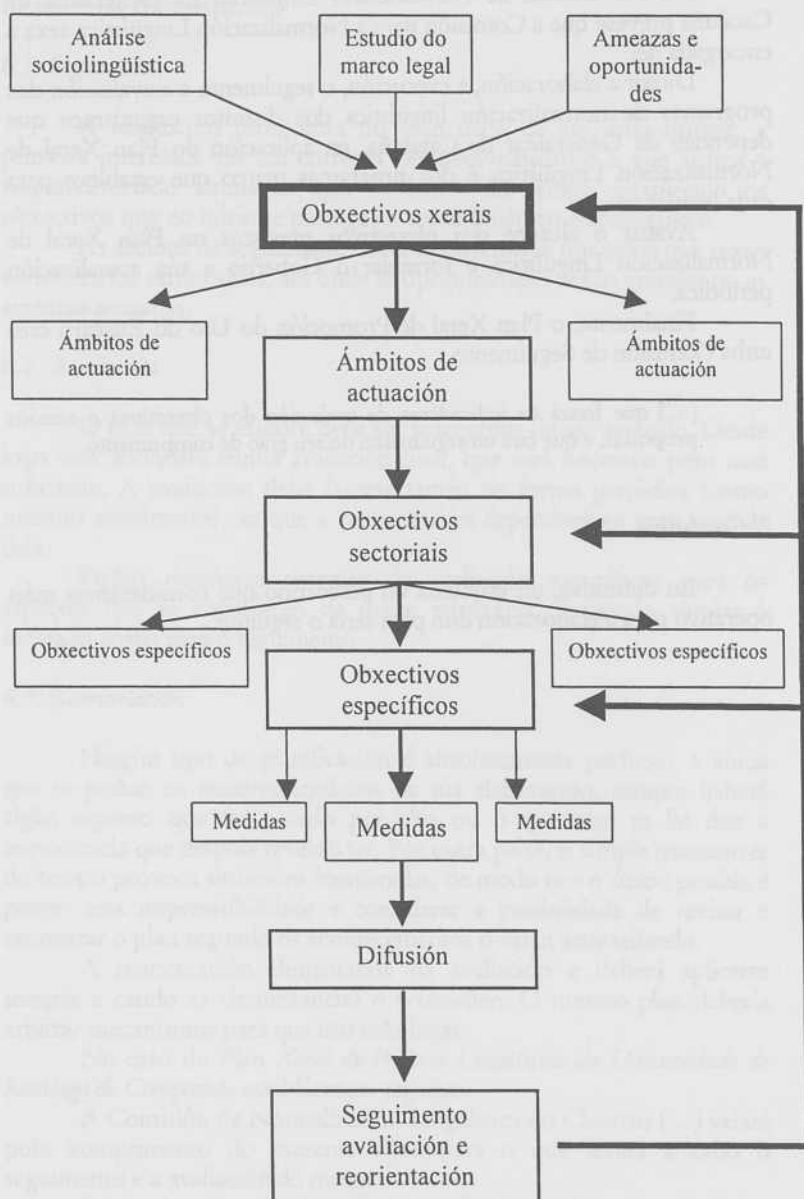
Ningún tipo de planificación é absolutamente perfecto, e aínda que se poñan os maiores coidados na súa elaboración, sempre haberá algún aspecto que foi pasado por alto ou ó que non se lle deu a importancia que despois revelou ter. Por outra parte, o simple transcorrer do tempo provoca situacións inesperadas, de modo que o único posible é prever esta imprevisibilidade e considerar a posibilidade de revisar e reorientar o plan segundo os acontecementos o vaian aconsellando.

A reorientación alimentarse da avaliación e deberá aplicarse sempre e cando as circunstancias o aconsellen. O mesmo plan debería arbitrar mecanismos para que isto teña lugar.

No caso do *Plan Xeral de Política Lingüística da Universidade de Santiago de Compostela* establécese o seguinte:

A Comisión de Normalización Lingüística do Claustro [...] velará polo cumprimento do presente *Plan*, para o que levará a cabo o seguimento e a avaliación do mesmo.

Proporá en función da avaliación realizada, medidas actualizadoras e correctoras do *Plan*.

Bibliografia

- Bizkaiko Foru Aldundia-Diputación Foral de Bizkaia (1999): *Jarduteko Plana-Plan de Actuación*. Bizkaia: Diputación Foral.
- Concello de Allariz (1996): *Programa de actuacións do Servizo Municipal de Normalización Lingüística*. (inédito) Allariz: Concello de Allariz.
- Eusko Jaurlaritza-Gobierno Vasco (1999): *Euskara Biziberritzeko Plan Nagusia-Plan General de Promoción del Uso del Euskera*. Vitoria: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco.
- Generalitat de Catalunya (1995): *Pla General de Normalització Lingüística*. (inédito) Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Istitut Cultural Ladin "majon di fascegn" et alii (1996): *Language Planning ed elaborazione della lingua. Un progetto per lo sviluppo del ladino delle Dolomiti*. (inédito).
- Jaime, Laura et alii (1995): "Objectius i indicadors de resultat: exemples de fomulació", *Llengua i Us* 2, 15-20.
- Lamuela, Xavier e Monteagudo, Henrique (1996): "Planificación lingüística", *Avances en lingüística aplicada*. Santiago de Compostela. Universidade de Santiago de Compostela, 229-301.
- Marí, Isidor (1995): "El Pla general de normalització lingüística de Catalunya: un marc estratègic pera a la definició i l'execució de les polítiques lingüístiques", *Actes del Congrés Europeu sobre planificació lingüística*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 205-217.
- Nova Escola Galega (1989): *Un modelo de normalización lingüística para o sistema educativo galego*. Galicia: Nova Escola Galega.
- (1999): *Modelo de normalización lingüística para o sistema educativo galego*. Galicia: Nova Escola Galega.
- Rodríguez Neira, Modesto A. (coord.) (1998): *O idioma na Universidade de Santiago de Compostela (resultado dun inquérito realizado no curso 1995-96)*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Solé, Joan (1994): "El Pla general de normalització lingüística", *Llengua i Us* 1, 14-17.
- Universidade de Santiago de Compostela (2000): *Plan Xeral de Política Lingüística*. (inédito) Santiago: Universidade de Santiago de Compostela.
- Universitat de Barcelona (1989): *Pla de Normalització Lingüística de la Universitat de Barcelona*. (inédito) Barcelona: Universidade de Barcelona.
- Universitat de Barcelona (1994): *Pla de Normalització Lingüística de la Facultat de Dret*. Barcelona: PPU.
- Universitat Jaume I (1999) *Pla de Política Lingüística*. Castellón: Vicerectorat de Coordinació, Comunicació i Política Lingüística.

Villaverde i Vidal, Joan-Albert (2000): "El Pla coordinador de normalització lingüística: una experiència de planificació lingüística a l'Administració local", *Llengua i Us* 19, Barcelona: 4-9.

ANÁLISE ACÚSTICA DAS SIBILANTES DE DÚAS PARROQUIAS NO CONCELLO DE OUTES

VALENTINA FORMOSO GOSENDE
IES Felix Muriel - Rianxo

1. *Introducción*

En galego existen diferentes realizacións das consoantes chamadas "sibilantes". Unha zona occidental, na que se localiza este estudio, descoñece o son interdental [θ] e as fricativas redúcense a dous fonemas con realizacións diversas. Estas realizacións non están aínda descritas satisfactoriamente. Con este traballo preténdese estudar as sibilantes existentes nunha fala occidental, para contribuír así ó coñecemento da fonética galega.

Esta investigación foi levada a cabo con falantes das parroquias costeiras de Santa María de Entíns e San Pedro de Outes, veciñas entre si, do concello de Outes, na comarca de Noia. Na primeira fixéronse as gravacións nos lugares de Ribademar e Pazos-Entíns; na segunda delas collemos falantes da aldea de Berres e da vila da Serra de Outes.

Dialectalmente (Fernández Rei, 1990: 117) estes lugares sitúanse dentro da área fisterrá, subárea do Tambre-Barbanza. O autor anota como fenómenos máis comúns para definir esta área os seguintes:

- 1- Seseo prenuclear ou explosivo, con fricativa predorsal e raramente apical. Nalgún punto hai distinción entre o son apical e o predorsal.
- 2- Inestabilidade das realizacións correspondentes ó fonema /j/ do galego común nas falas de seseo predorsal, que tende a despalatalizar ([ʔose] por [oʃe]).
- 3- Palatalización do -s final e aspiración do -s posnuclear ou implosivo, fenómenos que se rexistran esporadicamente.

Como se ve, estes tres fenómenos caracterizadores desta área afectan ó subsistema de sibilantes.

Segundo esta descrición, os falantes desta área presentarían as seguintes realizacións:

[s] fricativa predorso-alveolar xorda. Articúlase co predorso da lingua próximo ós alvéolos superiores e o ápice achegándose ós incisivos inferiores.

[ʃ] fricativa ápico-alveolar xorda. Articúlase co ápice da lingua próximo ós alvéolos superiores.

[j] fricativa prepalatal xorda. Articúlase co predorso da lingua en contacto coa parte anterior do padal, producindo un estreitamento cara ós alvéolos.

Xeralmente as fricativas predorso-alveolar e ápico-alveolar non se opoñen, senón que aparecen en distribución complementaria: predorsal en posición explosiva e apical en posición implosiva. A apical implosiva realízase ás veces, en posición final, palatalizada (cando menos cunha realización máis atrasada). Por outro lado, a sibilante palatal /j/ do galego común nesta zona tende a despalatalizarse, de maneira máis acusada na xente nova. O autor da *Dialectoloxía galega* di a propósito destes fenómenos de palatalización e despalatalización:

Ámbolos fenómenos rexístranse na zona de seseo predorsal. A despalatalización de x (sa, hose, coso por xa, hoxe, coxo) é xeral, especialmente na xente nova; o sonido resultante é, normalmente, un s apical, pero non é insólito oír un s predorsal nalgún punto (Fernández Rei 1990: 56).

Neste traballo pretendemos facer un estudio instrumental para determina-las características acústicas das sibilantes desta fala. Por medio do estudio espectrográfico e da aplicación de LPC (Linear Predictor Coefficients) trataremos de establecer se existen diferencias acústicas no ruído das devanditas fricativas que permitan discriminar estes sons. En particular, o noso obxectivo é comprobar se, desde o punto de vista acústico:

- a) hai diferenza ou non entre sibilantes predorso-alveolares e ápico-alveolares. Tense descrito (Fernández Rei 1990: 211; González González 1991: 541-542) a existencia dunha oposición fonolóxica entre estes dous elementos, pero parece que nin é xeral nin se encontra entre a xente nova; cfr. Fernández Rei (1990: 54): "Aínda que a maior parte das falas galegas distinguen claramente entre un fonema /θ/ (< /ts/, /dz/ medievais) e un fonema /s/ (< /s/ ou /z/ medievais), en certas falas existe o primeiro; a consecuencia é que estas falas poden ter un único fonema /s/ ou dous s, que, a pesar de estaren próximos articulatoriamente, constitúen fonemas independentes".

- b) os sons procedentes de /j/ se diferencian dos procedentes de /s/ ou /ʃ/ en termos históricos. Queremos saber se existe un son palatal /j/ oposto perfectamente ó alveolar ou alveolares.
- c) existen diferencias entre as realizacións explosivas e implosivas.

Finalmente, despois de estudia-las realizacións concretas, consideráremo-las consecuencias dos resultados obtidos para a interpretación fonolóxica destes sons.

2. Metodoloxía

2.1. Selección dos informantes¹

A mostra seleccionada para este traballo correspondeuse cun grupo de seis mulleres, que no momento da gravación (maio, xuño e setembro do 2000) tiñan entre 21 e 30 anos. Algunhas destas mozas tiñan estudos universitarios, rematados ou en curso, e outras tiñan só educación primaria ou secundaria.

Nacidas todas elas en Outes, nun radio de 3 quilómetros, tres pertencen á parroquia de Sta. María de Entíns (lugares de Ribademar e Pazos-Entíns) e as outras tres á parroquia de San Pedro de Outes (vila da Serra de Outes e lugar de Berres). No concello estudiaaron todas a educación primaria; a secundaria fixérona no concello veciño de Noia (residindo na casa familiar) ou ben na cidade de Santiago. As que cursan/aron estudos superiores saíron sempre do concello para facelo.

Nun primeiro momento o perfil escollido correspondía co das universitarias residentes en Santiago, obxecto dunha primeira fase da gravación e do estudo. Á vista dalgunha posible irregularidade na caracterización acústica dos sons a tratar, decidimos obte-los mesmos exemplos de falantes que residían no concello, e cun nivel de estudos inferior, que son as informantes 5 (I5) e 6 (I6), e así comprobar se os resultados das catro primeiras informantes eran representativos de toda a xente nova ou tiñan o seu sistema fonético e fonolóxico desvirtuado polo contacto diario con outros sistemas.

Podémolas caracterizar lingüísticamente como galegofalantes que no rexistro coloquial, en fala espontánea, non presentan o fonema interdental. Todas elas tiveron como lingua materna o galego e teñen formación en galego estándar así como capacidade de pronunciación do fonema interdental.

¹ Datos dos informantes no anexo 1.

2.2. A enquisa

Os materiais recolléronse mediante unha enquisa informal que pretendía rexistrar de xeito espontáneo realizacións orais e coloquiais da fala viva.

Elaborouse un cuestionario atendendo ós seguintes criterios²:

1) A orixe etimolóxica dos sons para probar se existía calquera diferenza acústica na reprodución dos elementos fonéticos que se supón que existen ou existiron. Así recolleemos exemplos de:

a) Fricativa alveolar xorda que provén dunha fricativa alveolar /s/. Ortograficamente "s".

b) Fricativa alveolar (predorsal ou apical) xorda que deriva das africadas medievais /ts/ e /dz/ (no galego común realízase interdental). Ortograficamente "z" e "c".

c) Fricativa palatal xorda que deriva das palatais medievais. Ortograficamente "x".

2) A distribución: *inicial*, *medial* ou *final*, e en cada caso exemplos en que fosen parte de sílaba *tónica* e *átona*, sempre acompañada pola vocal de abertura máxima /a/.

3) A selección fíxose sobre substantivos e verbos do léxico común desta área xeográfica.

Os exemplos conseguíronse de xeito natural, buscando a espontaneidade do interlocutor mediante o sistema de enquisa indirecta. En primeiro lugar, definímoslles ás entrevistadas os propósitos da enquisa e explicámo-las características da mesma.

A maioría das veces buscábase-lo nome dun obxecto pola súa definición, por exemplo "instrumento que se usa para bota-las patacas á man, para ir bota-la auga..." (sacha). Ou ben usabamos fórmulas do tipo: "Cando unha persoa vai cunha escopeta ó monte con idea de matar coellos, lebres, etc., dicimos que vai de..." (caza). Ó seren informantes novos, con formación académica alta na maioría dos casos, aproveitamos a pedir cuestións gramaticais: plurais, formas subxuntivas dos verbos...

Tódalas recollidas eran gravadas e os informantes eran conscientes disto, de tódolos xeitos non influíu negativamente xa que o clima da gravación pretendíase (e conseguiu) distendido e natural.

O material foi recollido cunha gravadora dixital Sony Audio Recorder, modelo APR- 2003 e un micrófono Shure Prologue 14H. A continuación foi tratado cun sonógrafo dixital CSL 4300 (Kay Elemetrics Corp.). Os materiais gravados foron dixitalizados a unha frecuencia de 25 KHz (quilohertz).

² Os exemplos pretendidos na enquisa están no anexo.

Da medición realizada obtivémo-los seguintes datos:

- 1- Determinación da frecuencia dos compoñentes de maior enerxía. As frecuencias centrais dos picos, en hertz (Hz), foron determinadas a partir da representación LPC con filtro en posición 10 e ventá de 10 milisegundos (ms). As características do método de predicción lineal (LPC) resultan adecuadas para a determinación da frecuencia dos formantes.
- 2- A enerxía da fricativa e das vocais anterior e seguinte, expresada en decibelios (dB).
- 3- A duración dos sons, medida en milisegundos (ms).

3. Resultados

3.1. Frecuencia

Na descrición que segue, para referírmonos ós tres posibles sons fricativos diferentes, correspondentes ós do galego común [s], [θ], [ʃ], empregaremos as etiquetas S, Z e X, atendendo á súa representación gráfica. Por tanto, cando falamos de S, de Z ou de X referímonos ós sons procedentes das fricativas alveolares [s] e [z], das africadas [ts] e [dʒ], e das fricativas [ʃ] e [ʒ] do galego medieval, respectivamente. Referirémonos ás posicións que ocupan na palabra cos números 1 (inicial), 2 (medial) e 3 (final).

3.1.1. Os sons S e Z

En primeiro lugar vémo-los exemplos da consoante que procede da fricativa alveolar (S1) e da que deriva da africada (Z1) en posición inicial. O LPC destes sons mostra catro picos situados ás frecuencias que se indican no cadro:

	P1 ³	P2	P3	P4
MEDIA S1	4073.21	5657.55	7511.03	10286.14
MEDIA Z1	4057.06	5692.50	7521.08	10337.15

Cadro 1

LPC dos sons S e Z en posición inicial (media)

³ Referímonos coa abreviatura P a "pico", querendo indica-los picos de maior intensidade que van numerados correlativamente como 1 (o primeiro), 2 (o segundo) e así sucesivamente.

O primeiro pico de S e Z está pouco por riba dos 4000 ciclos por segundo (4073 o S e 4057 o Z) presentando unha desviación pequena, máis baixa no S (236) e algo superior no Z (359). As desviacións son máis grandes no segundo e terceiro picos, sobre todo para o Z, xa que algún dos exemplos do P2 están rondando os 6300 ciclos, mentres que os do S non pasan dos 5800 Hz. Xa no P3 a desviación é aínda maior dado que varía entre os 6600 Hz do máis baixo e os 8000 Hz do pico máis alto. O último pico (P4) está sempre arredor dos 10.300 Hz e tanto no S coma no Z a desviación non é significativa.

Nun único exemplo de S en sílaba átona apareceu o primeiro formante por baixo da media (2881 Hz), cando ningún dos outros baixaron dos 4 KHz. A pesar disto, non se percibe unha pronuncia diferente do resto dos exemplos.

Na posición medial obtivemos uns resultados moi parellos ós que acabamos de ver arriba:

	P1	P2	P3	P4	P5
MEDIA S2	4016,21	5787,22	7449,69	7828,15	10276,56
MEDIA Z2	4060,50	5409,87	7483,39		10195,33

Cadro 2

LPC dos sons S e Z en posición medial (media)

Nesta posición o S ten 4 picos de maior intensidade no contexto átono e 4 ou 5 no tónico (ver anexo 3, posición medial). Dous dos seis informantes (I4 e I6) presentan 5 formantes nos devanditos exemplos. De tódolos xeitos o primeiro formante segue nos 4 KHz e o último pasa algo dos 10 KHz. Ademais este P4 que aparece a maiores está moi próximo ó P3.

Nos exemplos de sibilantes que se corresponden co Z mantéñense os 4 picos, practicamente coa mesma intensidade en tódalas posicións. Igualmente que vimos na posición inicial, as desviacións máis altas están nos P3 e P4.

O comportamento na posición tónica e átona tamén é o mesmo, estando nos dous casos (S e Z, en posición inicial e medial) a intensidade da posición tónica por baixo da átona.

Polo tanto, nestas dúas situacións non hai diferencias significativas entre S e Z xa que presentan practicamente os mesmos picos coa mesma frecuencia, coas excepcións que mencionamos. Tampouco se percibe unha pronuncia diferente ó escoitar calquera dos dous sons.

3.1.2. Os sons S-Z fronte a X

Nestas mesmas posicións os exemplos que analizamos pertencentes ós sons que corresponden co galego común [ʃ] (representados aquí como X) presentan uns resultados algo diferentes. Tanto ó escoita-los sons coma na súa medida atopamos dúas realizacións:

- 1- Cun primeiro formante á altura dos primeiros dos outros exemplos analizados para S e Z que acabamos de comentar, e presentando en total 4 picos de máxima intensidade.
- 2- Cun primeiro formante que está por baixo destes e mostrando un total de 5 picos.

Na posición inicial cando as realizacións X presentan 5 picos, o primeiro ocorre cunha frecuencia de 2542.63 Hz, máis baixa cá dos sons que acabamos de comentar. Facemos notar que non tódolos exemplos analizados presentaron os 5 picos, só nos informantes 4 e 5 para X1A (*xamón*) e nos informantes I1, I3 e I6 para o exemplo de X1T (*xarda*). No resto presentan catro picos de intensidade, excepto no exemplo *xarda* da informante 2 (I2), en que aparecen só 3 picos, o primeiro a 4187,10 Hz. Presentamos na seguinte táboa estes resultados ó lado dos doutras dúas informantes:

		P1	P2	P3	P4	P5
X1T	I1	3205,10	3988,30	6284,05	7773,70	10338,50
X1T	I2		4187,10	5828,20		10478,00
X1T	I3	2859,70	4402,80	6093,60	7880,70	10129,20

Cadro 3

Resultados (LPC) para *xarda* en tres informantes

Aparentemente non é excepción pois estaría entre os casos que non se pronuncian semipalatal senón igual ca S ou Z, pero non estamos seguros de escoitalo así. Despois de oílo repetidas veces e tras face-la comparación cos exemplos dos outros posibles sons do mesmo informante, percibimos unha diferenza de pronuncia, cun son de certo parecido co palatal. De tódolos xeitos este sería o caso de pronuncia máis palatal que presenta este informante, que xusto é o que despalataliza en tódolos outros exemplos de xeito moi claro.

Os outros informantes que non mostran un primeiro pico tan baixo, teñen nos 4 mil ciclos o menor deles, co cal xa se vén equiparando ó dos sons S/Z.

Coincide que case sempre que para os sons X saen 4 picos, os

sons escóitanse máis despalatalizados (e tendo en conta que nunca existe unha realización plenamente prepalatal)

Analizamos estes mesmos exemplos de X en situación medial e atopámonos co mesmo ca na situación inicial (Ver anexo 4). O P1 aparece baixo en 3 informantes en posición átona (I1, I3, I5), e para a posición tónica temos mostras nos exemplos pronunciados polas falantes 5 e 6, que residen no concello.

Presentan todos estes exemplos 5 picos, e coincide que o primeiro está por baixo dos 3.500 Hz e o segundo está aproximadamente á mesma altura cós P1 do S e Z nos 4035,91 Hz. De tódolos xeitos, pensamos que se pode ter en conta que os exemplos de I1 e I3, aínda presentando só 4 picos, teñen o P1 máis baixo có resto (non chega ós 4000 ciclos); no caso do informante 1 (que ten un P1 máis baixo) ó escoita-lo exemplo percíbese certa palatalización do son ou en todo caso unha fricación diferente.

En resumo, o primeiro pico neste tipo de sons ten unha frecuencia comprendida entre algo máis de 2000 Hz e 4400 Hz. ¿Ten que ver isto co grao de palatalización ou despalatalización dos mesmos? Aínda que polo oído é difícil apreciar diferenciacións decidimos separalos exemplos que presentan un primeiro formante entre 2 KHz e algo máis de 3 KHz e teñen un total de 5 picos (representados no cadro 4 como X5) dos que presentan 4 picos e o primeiro está por riba desta medida, cunha configuración máis ou menos idéntica ás dos sons S/Z. A frecuencia do primeiro pico dentro daqueles varía desde o 2069,1 Hz ata os 3205 Hz en posición inicial e entre os 3156 Hz e os 3801,10 Hz en posición medial. Así vemos tamén que sempre mostra unhas intensidades máis baixas en posición inicial ca en medial.

A media destes exemplos que responden ó primeiro caso (5 formantes) deu da seguinte maneira:

	P1	P2	P3	P4	P5
MEDIA X5	3026.04	4078.15	5963.65	7724.41	10290.31
DESV. X5	483.82	322.10	153.69	272.31	124.42

Cadro 4
LPC do son X5 (media)

Caracterizaríamos así un son máis posterior ([j] ou posiblemente [ɟ]) por presentar 5 formantes, estando o F1 pouco por riba dos 3 mil ciclos por segundo; o F2 bastante próximo, nos 4 mil; o F3 nos 6 mil; o F4 nos 7.700 e sobrepasando algo os 10 mil atoparíamos sempre o F5. Vemos que as medias son bastante exactas pois presentan unha desviación mínima (especialmente a de P5). De tódolos xeitos, estes

valores tampouco están moi afastados dos que obtivemos para os sons S/Z.

De feito, se facémo-la media de tódolos exemplos dos sons X (estean ou non despalatalizados) vemos que a diferenza dos valores obtidos para X5 (Cadro 4) é escasa, o que vén confirmar a nosa impresión de que a distancia entre as realizacións máis despalatalizadas e as máis palatais das nosas informantes non é moi destacable:

	F1	F2	F3	F4	F5
MEDIA X	3083,35	4075,98	5854,60	7612,30	10276,10
DESV. X	597,56	279,57	207,10	336,48	174,33

Cadro 5

Valores medios do LPC para tódalas realizacións de X

3.1.3. S e Z en posición final

En galego existen palabras rematadas en S e, só en sílaba tónica, en Z (Ver anexo 3, posición final). Non hai ningún exemplo de X implosivo. Non obstante, nestas falas pode haber fricativas palatalizadas en final de sílaba.

Nesta posición, comparando coas anteriores (medial e final), o primeiro formante preséntase algo máis baixo nos exemplos referidos a /S/, pero non nos de /Z/.

	P1	P2	P3	P4
MEDIA S3	3772,38	5089,89	7245,30	10336,71
MEDIA Z3	4175,79	5344,49	7604,55	10361,16

Cadro 6

LPC de S e Z en posición final (media)

O S en posición átona final realízase nunha soa informante (a de máis idade) con 5 picos, o primeiro deles claramente máis baixo có do resto das informantes. Ademais escóitase un son claramente palatalizado (percibido ademais noutras palabras que non entraban nos exemplos usados para a investigación). Polo tanto apartámolo da media das alveolares fricativas.

Obsérvase que os picos son 4 en tódolos casos (excepto o que acabamos de comentar). Z diferénciase en certa medida de S por te-lo primeiro pico un pouco máis alto (4175,79 Hz) có de S (3772,38 Hz); este aparece cun valor máis baixo ca nas posicións inicial e medial. Tal vez isto se deba a que os exemplos de "palatalización", cun P1 pouco por riba dos

3 KHz, son en tódolos casos exemplos de S (Ver anexo). Os exemplos de Z nesta posición final están máis ou menos na mesma frecuencia que presentan estes sons no resto das posicións.

3.1.4. Valores medios para os sons S/Z

Tendo en conta, pois, que as realizacións S e Z non presentan diferencias notables desde o punto de vista acústico, e que tampouco podemos distinguir destas unha parte das realizacións de X (as realizacións “despalatalizadas”), decidimos face-la media de tódolos datos destes sons en calquera posición, para obter as características da sibilante predominante na zona, e única realización para algúns falantes novos:

	P1	P2	P3	P4
MEDIA S-Z	4009.34	5501.13	7447.62	10287.52
DESV. S-Z	365.94	590.94	579.93	179.59

Cadro 7

Valores medios do LPC de S-Z

Vemos aquí tamén que a desviación é pouco importante. Polo tanto poderíámolo definir coma un son con 4 picos de intensidade situados entre os 4000 e os 10300 Hz.

3.2. A intensidade dos picos

A intensidade dos diferentes picos é bastante regular e uniforme. Adoita alcanza-los 30 e 35 dB para o pico que está arredor dos 4 KHz, que -como vimos- é o primeiro para o son alveolar.

Esta intensidade vai baixando nos picos seguintes e normalmente o P4 (P5 segundo o caso) que se sitúa nos 10 KHz ten unha intensidade media de 15 dB, aínda que rexistramos exemplos que non chegan ós 5 dB.

No caso das sibilantes finais, nalgúns exemplos chega a intensidade a 45-49dB, baixando xeralmente no último pico. Se son as consoantes finais apicais non hai demasiada diferenza coas explosivas predorsais. Non vemos a distinción que Martíns e Saramago (1993: 127) atoparon no dialecto portugués de Figueira do Castelo, que posúe as 4 sibilantes, e segundo os cales a diferenza entre as consoantes apicais e as predorsais está na intensidade.

3.2.1. A intensidade

Medímo-la intensidade da consoante sibilante en tódolos casos e mais da vocal ou vocais coas que estaba en contacto.

Tralas conclusións tiradas da análise dos formantes, imos diferencia-los exemplos polos sons que consideramos existentes e diferenciados. En primeiro lugar medímo-los exemplos que corresponderían ás realizacións do fonema fricativo alveolar xordo do galego común e que presentan as frecuencias de máis intensidade entre os 4 e os 10 mil ciclos.

Medímo-la intensidade da consoante (C), da vocal anterior (V1) e da vocal posterior (V2), e clasificámolas segundo os sons que establecemos na sección anterior:

	INT V1	INT C	INT V2
MEDIA S-Z	73,77	61,06	72,41
DESV S-Z	1,01	1,03	1,28

Cadro 8

Valores medios e desviación da intensidade (en dB) global para S-Z e as vocais anterior e posterior

Os datos parecen bastante precisos, xa que as medias presentan unha desviación mínima. Destaca que a intensidade da V1 decae máis de 12 dB cara á consoante e volve subir cara á segunda vocal.

	INT V1	INT C	INT V2
MEDIA /X/	75,33	67,05	71,61

Cadro 9

Valores medios e desviación da intensidade (en dB) global para X (exemplos non despalatalizados) e as vocais anterior e posterior

Naqueles exemplos que teñen pronuncia máis palatal, apréciase unha intensidade algo maior na V1 e na consoante, cunha menor diferenza de decibelios entre vocal e consoante (algo superior ós 8 dB). Pola contra, a intensidade da segunda vocal é lixeiramente máis baixa cá de V1.

3.2.2. Duración

En canto á duración, atopamos unha diferenza entre posición átona e tónica distribuída segundo o contexto. En situación inicial de sílaba a duración é maior en posición tónica ca na átona en tódolos

exemplos que estudiamos. Non pasa o mesmo nas posicións medial e final onde é máis longa a consoante en contexto átono ca no tónico para tódolos sons (Ver anexo 5).

Aínda sen apreciar unhas diferencias moi destacadas, as consoantes finais alórganse algo máis cás iniciais e mediais, pasando nos dous casos dos 100 milisegundos (124,50 para Z3 e 111,82 para S3), medida que non sobrepasan nas outras posicións.

	S	Z	X
Posición inicial	92,38	91,50	100,02
Posición medial	95,00	90,75	95,75
Posición final	111,82	124,50	--

Cadro 10

Duración media dos tres sons nos contextos estudiaados

Todas teñen unha desviación bastante alta e non cremos que as diferencias de duración mostradas sexan significativas.

Por outra banda, tamén se observa que a media total dá que S é o que ten máis duración, seguido por X e por último Z. De tódolos xeitos, hai moitas variacións que dependen do falante, que sen seren sistemáticas nin por posicións nin por sons, poden pronunciar segundo os casos máis ou menos longas as consoantes. Un informante (I2) parece que ten tendencia a face-las sibilantes todas máis longas. O resto das persoas gravadas non mostran unha tendencia definida.

4. Conclusións

Á vista da análise acústica que realizamos das sibilantes e que vimos de presentar, pensamos que podemos saca-las seguintes conclusións:

1) Da análise dos formantes puidemos deducir que tiñamos dous tipos de sons:

a) un son alveolar (S-Z, correspondente a /s/ e /θ/ do galego común) que ten catro picos de intensidade situados entre os 4 KHz. e os 10KHz. Non se aprecian diferencias entre os posibles sons S e Z, polo que deducimos que se trata dunha mesma realización fonética.

b) un son palatal que tería o primeiro formante máis baixo, arredor dos 3 KHz. e composto por 5 picos importantes, onde o último tamén rondaría os 10 KHz.

Queremos insistir en que a división entre estes dous sons preséntasenos pouco clara, xa que os sons que se corresponden ó que

etimoloxicamente tería que ser palatal varían a súa realización de xeito gradual, desde exemplos que están moi próximos ou coinciden cos de S-Z ata outros que teñen un primeiro pico en frecuencias máis baixas. Apreciamos así a tendencia á despalatalización da zona estudada.

2) Este son que denominamos como palatal, xa que se escoita así e se mostra diferente na análise do LPC, tería ademais unha intensidade máis forte có alveolar. Tal vez non sexa unha diferenza tan alta (67 dB fronte a 61 dB) como para discriminar sons, pero si pode axudar a describilos, sobre todo vendo que a diferenza de intensidade entre as vogais e cada unha destas fricativas varía considerablemente, sendo máis elevada a diferenza da fricativa alveolar.

3) En canto á duración presentáronsenos algunhas diferenzas entre as consoantes finais por un lado e as iniciais e mediais polo outro. Vimos que, sen ser demasiado significativa, a duración da posición final é un pouco máis elevada. De tódolos xeitos non se presentaban diferenzas en relación ós dous sons existentes.

4) A análise dos picos, da intensidade e da duración dos sons lévanos a afirmar que a diferenza entre S-Z explosivo e implosivo non se percibe neste estudo acústico. A realización da sibilante en posición final non presenta ningún trazo que a distinga da que aparece en posición explosiva.

5) Por último, non encontramos diferenzas importantes entre as outenses residentes no concello, que coincide que teñen menor nivel académico, e aquelas outras que están fóra e teñen á súa vez un nivel académico máis elevado. Non hai unha pronuncia moito máis palatalizada nas residentes, aínda que unha das informantes que ten só un fonema alveolar e que nunca presenta realización palatal é das "non residentes".

Referencias bibliográficas

- Fernández Rei, F. (1990) *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- González González, M. (1991): "Subsistemas de sibilantes no galego actual", en Dieter Kremer (Hrsg): *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. Vol. III. Tübingen: Max Niemeyer, 531-548.
- Martins, A. M. & J. Saramago (1993) "As sibilantes em português: um estudo de geografia lingüística e de fonética experimental", en Ramón Lorenzo (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románica*. Vol. IV: *Dialectoloxía e xeografía lingüística*. A Coruña. Fundación Barrié de la Maza: 121-142.

ANEXO 1

DATOS DOS INFORMANTES

	IDADE	ESTUDIOS	LOCALIDADE
Informante 2 (I2)	21	Enxeñería superior	Ribademar
Informante 2 (I2)	25	Licenciatura filoloxía	Pazos-Entíns
Informante 3 (I3)	25	Enxeñería técnica	Serra de Outes
Informante 4 (I4)	22	Diplomatura Rel. Laborais	Serra de Outes
Informante 5 (I5)	29	COU e FP2 Administrativo	Berres
Informante 6 (I6)	22	Estudios primarios.	Ribademar

ANEXO 2

2- A ENQUISA

Os exemplos pretendidos coa enquisa foron os seguintes:

A) Sibilante S

	Átona	Tónica
Pos. Inicial	sachar	sacha (s. f. sg.)
Pos. Medial	casa (3ºp. sg. verbo casar)	casar (inf. verbo)
Pos. Final	cartas ou peras ⁴ (s. f. pl.)	sofás (s. f. p.)

B) Sibilante Z

	Átona	Tónica
Pos. Inicial	zapato	záfate (imperativo verbo zafarse)
Pos. Medial	caza (s. f. ou 3ªp. sg. verbo cazar)	cazar (inf. verbo cazar)
Pos. Final		cabaz (s. m.) ou rapaz (s. m.)

⁴ Para algúns casos tiñamos máis dun exemplo que nos valía como resposta, se non obtinámo-lo primeiro, pediámoslle o segundo. Ó final fomos conseguindo en tódolos casos te-los mesmos, excepto neste, no que a un dos informantes só lle gravamos "cartas", cando os outros todos teñen "peras".

C) Sibilante X

	Átona	Tónica
Pos. Inicial	xamón	xarda
Pos. Medial	paxaro	haxa (3º p. sg. verbo haber)

ACHEGA Á EXPRESIÓN DA FUTURIDADE VERBAL NAS GRAMÁTICAS GALEGAS ATA 1980

MARIE-CHRISTINE FLAUX
CPI de Vedra

1. *Limiar*

Ben coñecido é o feito histórico-lingüístico peculiar da lingua galega que explica o silencio literario sufrido durante varios séculos, así como a inexistencia de gramáticas neste idioma ata moi avanzado o século XIX. Ben coñecida é, tamén, a queixa expresada por Rosalía de Castro, no ano 1863, no prólogo dos seus *Cantares gallegos*, no tocante á falta, na súa fermosa lingua, dunha gramática: "Sin gramática nin regras de ningunha clas, o lector topará moitas veces faltas de ortografía, xiros que disoarán ós oídos dun purista, pro ó menos, e pra desculpar en algo estes defectos, puxen o maior coidado en reproducir o verdadeiro espírito do noso pobo, [...]" (1995: 13). Non pasaron moitos meses ata ver no prelo a que vén a se-la primeira gramática galega. É da autoría de Francisco Mirás e viu a luz, en Santiago de Compostela, xusto un ano despois de que se editara a primeira obra poética rosaliana, que se converteu no símbolo do Rexurdimento da lingua galega. Pero aínda habería que agardar ó ano 1919 para que se redactase á primeira contribución sobre gramática galega na lingua do país.

Desde aqueles anos, nos que se senten os primeiros latexos da recuperación da cultura galega, ata os nosos días publicáronse varias obras coa denominación de *gramática*. É ben certo que o mundo dos lingüistas non recoñece o mesmo valor científico a cada unha destas publicacións. A pesar de todo e, tendo presente esta realidade, decidimos ofrecer un panorama de cómo se trata nelas a expresión da futuridade verbal. Neste breve estudio, non incluímos outros traballos que, pola súa rigorosidade, e profundidade, merecerían un estudio máis pormenorizado, como, por exemplo, *El verbo gallego* de Antón Santamarina ou *Perífrasis verbales en el gallego actual* de

Guillermo Rojo. Fixámo-la nosa atención unicamente na parte gramatical das obras antes citadas, que na maioría dos casos presentan outros elementos culturais, literarios e/ou históricos.

Por pescudas realizadas para a nosa tese de licenciatura sabemos que o ideal sería centra-la nosa atención en certas formas verbais do indicativo: presente, copretérito, futuro, e pospretérito e en tódalas formas verbais do subxuntivo que, ó aparecer en certos contextos sintácticos, favorecen unha interpretación temporal prospectiva; así mesmo habería que atender a algunhas formas perifrásticas de futuridade. Aínda así, non todas aparecen nos estudos que analizamos. Non pretendemos máis que emprega-los datos que nos proporcionaron os traballos estudados para definir qué trato se lle deu á expresión da futuridade verbal. En ningún caso pretendemos aquí realizar unha descrición pormenorizada deste sistema temporal de orientación propectiva. A nosa achega limitase a analizar e sistematiza-lo material das obras antes citadas.

2. Francisco Mirás

O seu traballo, titulado *Compendio de gramática gallego-castellana, con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diferentes materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado La Creacion y Redencion. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor*, foi publicado en 1864 e rescatado do esquecemento en 1978 por un dos máis destacados defensores da cultura galega, o profesor Xesús Alonso Montero.

Non se sabe moito da vida de F. Mirás pero si destaca por se-lo primeiro en publicar un traballo deste tipo sobre a lingua galega, aínda que a súa motivación pode levantar polémicas. En efecto, a lectura do curto prólogo revela o que Mirás anuncia como a meta deste compendio: permitirlles ós castelanfalantes entende-los campesiños galegos e non ós galegofalantes estudar aspectos gramaticais da súa lingua: "Como en Galicia cuyas ferias son tan concurridas, sucede que muchos al oír hablar á un labriego no le pueden entender, [...], nos hemos determinado darlo [o compendio] á luz á fin de que pueda comprenderse este idioma" (1978: 6). Sen embargo, na advertencia, o autor expresa unha idea contraria: o seu desexo de "[...] escitar á otros á que no olviden este punto de linguística [...]" (1978: 10).

Como o título mesmo desta publicación indica, trátase dunha breve exposición, baseada no castelán, de feitos lingüísticos do idioma galego. Ten un interese histórico evidente pola razón antes exposta pero, como sinala X. Alonso Montero no prólogo da reedición, e para entrar xa en materia, o capítulo do verbo resulta "especialmente floxo" (1978: 2).

Segundo o exposto por F. Mirás no seu prólogo, encontramos no capítulo III "las declinaciones y conjugaciones gallegas con la equivalencia castellana" (1978: 7). O feito máis destacado, a primeira vista, é a presenza sistemática de formas verbais conxugadas compostas formadas polo auxiliar *haber* e mais participio. Este descoido xa nolo pon de relevo Alonso Montero ó principio do libro: "¿Cómo imos creer que daquela a xente empregaba castelanismos tan aberrantes como "has resibido", "has estrajado"?" (1978: 2). Destácase, daquela, que Mirás se basea de máis no castelán para elabora-la súa gramática. Por este motivo, chega a un sistema verbal galego demasiado simétrico ó do castelán e introduce formas alleas ó idioma que está a estudar.

Neste capítulo III, despois de expoñe-la conxugación das formas verbais "del verbo auxiliar ser" (pp. 16-20), Mirás presenta unha táboa de conxugación para os verbos regulares, que denomina como *verbos atributivos* e que responden ó modelo de conxugación dos verbos en -ar, -er e -ir (pp. 21-28). En terceiro lugar, amosa algunhas formas verbais de once verbos irregulares que presentan algunha dificultade en relación co castelán (pp. 29-37).

En canto ás formas verbais que ofrece neste punto, podemos salientar, outra vez, formas compostas no indicativo: *habrei amado*, clasificada baixo a denominación de futuro perfecto, e tamén no subxuntivo: *haya amado*, de pretérito perfecto; *houbera, habria, houbese amado*, de pretérito pluscuamperfecto e *houbere amado* de futuro. En relación con estas formas compostas ou perfectas, presenta formas simples ou imperfectas: *amaréi* para o futuro imperfecto de indicativo; *amara, amaria e amase* para o pretérito imperfecto de subxuntivo, mentres que para o futuro de subxuntivo non subliña a diferenza entre a forma perfecta e a imperfecta, *amare*, xa que as reagrupa no mesmo apartado denominado *futuro*. Ademais, non menciona o futuro de subxuntivo do verbo *ser* sen que pareza haber motivo ningún para tal omisión.

Tamén é interesante ver que non se refire ó pospretérito de indicativo, ou sexa, que non contempla a forma verbal que, en uso recto, expresa a futuridade desde o pasado. Sen embargo, podemos interpretar esta falta como unha equivocación no momento de clasi-

ficar esta polémica forma dado que aparece *amaría* como pretérito imperfecto de subxuntivo.

Subliñamos tamén o feito de que presenta *haber de ser* como un *infinitivo futuro*, considerado como un modo impersonal do auxiliar *ser*, cando sabemos que se trata dunha perífrase que expresa ou ben futuridade ou ben obrigatoriedade.

Resulta bastante rechamante que non dea ningún tipo de información verbo do emprego destas formas verbais, ou sexa, que non lle dea ó lector explicacións relativas ó emprego dunha forma ou doutra. Esta gramática non contempla a necesidade de explicalos feitos lingüísticos para logo poder reproducir textos lingüisticamente válidos. Esta realidade impídenos poder falar das formas que se empregan para expresar orientacións temporais de futuridade. Non podemos distinguir formas empregadas en uso recto doutras utilizadas en uso dislocado; só nos podemos limitar a describir feitos de conxugación, algo que será máis ou menos recorrente nas obras que analizaremos a seguir.

3. Juan Antonio Saco Arce

Catro anos despois da publicación deste primeiro traballo, en 1868, sae á luz, en Lugo, a *Gramática gallega* de J. A. Saco Arce, na opinión de non poucos lingüistas unha obra de grande interese filolóxico, como expresa nestas verbas A. Santamarina: "única que serviu de información para os romanistas case ata os anos 1970" (1995: 55).

Este traballo responde ás características das gramáticas convencionais, é dicir, estudia as estruturas da lingua galega, aínda que tal estudio se fai a partir dunha comparación coa lingua castelá. Divídese en catro partes: *Lexicología*, *Sintáxis*, *Prosodia* e *Ortografía*, ás que segue un apéndice de refráns galegos. Na primeira parte, encontramos un capítulo chamado *Del verbo* (pp. 64-118), no que expón conceptos de lingüística como poden se-las voces, os modos, os tempos. Este último punto é de maior interese para o noso estudio posto que nel podemos defini-la concepción do sistema temporal que ten Saco Arce:

Llámanse así las modificaciones del verbo para expresar la época en que pasa la acción ó estado, designado por aquel. Aunque en absoluto no hay mas que tres tiempos, presente, pasado y futuro, puede la época de un suceso considerarse con relación á otros sucesos,

anteriores, simultáneos ó posteriores, de donde resultan los siguientes tiempos que hay en gallego: *presente*, suceso que pasa al hablar, *pretérito perfecto*, hecho que pasó, *pretérito imperfecto*, hecho pasado simultáneo de otro pasado, *pretérito pluscuamperfecto*, hecho pasado anterior á otro pasado, *futuro imperfecto*, hecho que pasará. (1868: 66).

A partir desta afirmación, podemos destacar que non fai referencia a un tempo verbal que permite expresar unha orientación temporal de futuridade medido a partir dun punto de referencia pertencente ó pasado. E, por certo, designa a forma *falaria* como un pretérito imperfecto de subxuntivo, xunto coas formas *falára* e *falase*. Ademais, considera as distintas formas verbais ás que fai referencia no seu uso recto sen referirse á posibilidade dun uso dislocado.

En canto á expresión dunha orientación temporal de anterioridade a partir dun punto de referencia pertencente ó futuro, destaca un futuro perfecto de indicativo que se forma co verbo *ter* en futuro imperfecto e mailo participio do verbo que se conxuga. Subliñamos que, na parte de Sintaxe, especifica que se tal orientación “solo espresa duda, conjetura ó probabilidade, se sustituye por la terminación *-ría* del subjuntivo” (1868: 175). Este é un feito importante no tocante ó valor temporal de futuridade e modal de probabilidade de *falaría*. A seguir, presenta unha táboa das tres conxugacións regulares deste idioma (pp. 68-74) na que di, a propósito do futuro perfecto de indicativo do verbo *falar*: “No tiene forma propia, y se suple, según se ha dicho, con el verbo *têr*” (1868: 68). Verbo do cal afirma, máis adiante, que ademais de expresar posesión, se emprega como auxiliar para formar tempos compostos que, segundo Saco Arce, aparecen “con igual frecuencia que en castellano los formados con el verbo *haber*” (1868: 92).

No tocante ás formas verbais de subxuntivo, é de destacar que, para o noso autor, o pretérito perfecto “no existe y se suple, según los casos, con los demas tiempos de subjuntivo” (1818: 69) mentres que o pretérito pluscuamperfecto pode trocarse polo verbo *haber* máis participio formando así un tempo composto pouco empregado ou, polas formas en *-ra* e *-se* do pretérito imperfecto do mesmo modo. Baixo a denominación de futuro imperfecto de subxuntivo atopamos a forma simple: *falar(e)*.

Logo, realiza observacións sobre a conxugación galega en relación co latín antes de se interesar polos verbos irregulares (pp. 82-114) e estudia-la súa formación.

Na segunda parte da súa gramática, *Sintaxis* (pp. 155-222), fíxase nas diferencias entre o idioma castelán e maillo galego, "pasando por alto ó contentándonos con mencionar lo que sea comun a entrambos idiomas" (1868: 155). No capítulo do verbo (pp. 172-192), subliña que as formas do modo indicativo son independentes mentres que as de subxuntivo dependen doutro verbo, o que implica que poidan acadar significacións múltiples. Sinala, tamén, que o futuro de subxuntivo ten a mesma significación que en castelán pero que se emprega en oracións galegas nas que en castelán se usa o presente deste modo.

Volve destacar unha diferenza importante entre os dous idiomas que provén do emprego de formas verbais compostas. Di que as compostas co auxiliar *haber* non son tan frecuentes en galego coma en castelán. Os *tempos compostos* fórmanse a partir dun verbo auxiliar e mais doutro auxiliado que pode aparecer en participio, en xerundio ou en infinitivo. A propósito deles, da a seguinte explicación:

Con las tres formas impersonales del verbo, á saber, el participio, gerundio é infinitivo unidos á ciertos verbos, se pueden formar tiempos compuestos, equivalentes con levísimas diferencias de significado á otros tiempos simples de los mismos verbos (1868: 178).

Con respecto ós *tempos compostos* con participio, segundo el, fórmanse na maioría dos casos cos auxiliares *ter* e *haber* que xa tratara no capítulo anterior. A estrutura cos auxiliares *estar*, *andar*, *ir* ou *quedar* máis xerundio permite "notar que algunha acción se va á hacer lenta ó paulatinamente, dando tiempo á que suceda alguna cosa que se espera" (1868: 179). Trátase, polo tanto, da expresión de accións que presentan un matiz modal imperfectivo. Por fin, neste punto, sinálase que o infinitivo permite formar, entre outros, tempos compostos co auxiliar *haber* separados ou non pola preposición *de*. Considera esta perífrase como equivalente do futuro que el chama imperfecto: *Hei d'ir mañá* = *irei mañá*. Ou sexa, está a falar da perífrase verbal temporal de futuridadade.

4. Juan Cuveiro Piñol

Este funcionario de Facenda e posteriormente libreiro non recibiu ningunha formación filolóxica pero participou no desenvolvemento filolóxico da lingua galega publicando, en 1868, en

Pontevedra, un libríño titulado: *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes*. Nel, presenta un estudio de distintos aspectos da lingua galega pero sempre en referencia ó castelán, facendo fincapé nos casos en que o galego se diferencia do idioma veciño:

Siendo el habla gallega en su estructura y formas, igual a la castellana, con algunas diferencias que iremos estampando, nos parece inútil explicar aquí los sonidos, partes de la oración, declinación del artículo, números, personas y géneros, puesto que en cualquiera de nuestras gramáticas, se hallarán nociones generales, no solo de aquéllas, sinó de las cuatro partes en que se divide ésta; ortografía, analogía, sintaxis y prosodia. (1868: 7).

No apartado do verbo (pp. 14-35), realiza, como xa se viña facendo, unha táboa das conxugacións galegas, primeiro do verbo auxiliar *ser* e logo dos verbos regulares antes de facer algunhas consideracións sobre esta conxugación e remata cunha lista que recolle formas verbais de tres verbos irregulares, pero é tamén de resalta-lo feito de que J. Cuveiro presenta unha cuarta conxugación en *-or (compor)*.

Como no caso de Mirás, ofrece dúas formas para o futuro de indicativo: unha forma perfecta, *haberei deixado*, e a outra imperfecta, *deixarei*. Coloca a forma verbal *andaría* no pretérito imperfecto de subxuntivo e presenta formas verbais de futuro de subxuntivo: *deixare* e *houbere deixado*, ámbalas dúas imperfectas aínda que a clasifica tamén a última como forma perfecta. No subxuntivo, aparecen outras formas compostas para a modalidade pretérita: *hayga deixado* para a forma perfecta e *houbera, habiria e houbese deixado* para a pluscuamperfecta. En canto ó verbo *ser*, destacamos outra vez o *infinitivo futuro*, *haber de ser*, que hoxe se considera como unha perífrase verbal de tempo futuro ou de obriga.

A pesar de presentar formas compostas, explica máis adiante que o fixo para nota-las diferencias de formación en relación co castelán, aínda que todas estas formas non son pertinentes e dá algúns exemplos sen máis explicacións (1868: 33). Con todo, podemos observar que destaca o emprego das formas simples no canto das compostas, pero non dá explicacións sobre o emprego desta ou daqueloutra forma.

A pesar de ser redactada en 1892, *Elementos de gramática gallega* vai quedar inédita ata 1970, ano no que será editada pola editorial Galaxia, en Vigo. M. Valladares Núñez estudiara dereito antes de desempeñar varios cargos públicos e, anos máis tarde, retirarse e dedicarse ós estudos filolóxicos e máis á literatura. Nas palabras que dirixe ó lector, ó principio do traballo, dá tres explicacións para xustifica-la súa decisión de realizar tal estudio. Destas tres razóns, salienta a súa opinión verbo das gramáticas anteriores para o que emprega estas verbas máis que coñecidas:

[...] en el último decenio del siglo diecinueve, [...] carecemos de reglas gramaticales [...]; pues la llamada gramática del señor Mirás es en extremo deficiente y la del señor Saco-Arce, si bien honra muchísimo á su malogrado autor; si bien excelente, como libro de consulta, por ser de lo mejor que sobre el particular se há escrito, no asi para que logren estudiarla gentes que ni aún consiguen desflorar la de la lengua oficial, ó castellana. (1970: 9).

É interesante pór de manifesto que non menciona o traballo de J. Cuveiro Piñol e que, segundo el, ningunha das outras gramáticas resulta satisfactoria.

No capítulo dedicado ó verbo (pp. 46-103), podemos destacar unha definición deste elemento gramatical que o sitúa por encima de todo: "Es lo mas grande y filosófico en las lenguas; es la palabra misma, la vida, Jesucristo" (1970: 46). Seguidamente expón a súa teoría sobre o sistema verbal. En canto ó modo de indicativo, di que o presente expresa unha acción que está a pasar no momento actual mentres que o futuro "es el que indica que la acción será, ó se hará, ó de otra manera el que indica que la acción há de venir" (1970: 49). A continuación, pon de relevo que o modo subxuntivo depende doutro verbo antes de afirmar que o idioma galego carece de tempos compostos: "forma desconocida en nuestro dialecto" (1970: 49), polo que nas súas táboas de conjugación non aparecen formas verbais deste tipo. Este feito resulta innovador posto que nos outros traballos estas formas seguían presentes nas táboas, ás veces só para facilita-la comparación co sistema verbal castelán (cf. Cuveiro).

Despois de facer estas observacións, presenta os modelos de conjugación dos verbos regulares en -ar, -er e -ir (pp. 51-59), antes de centra-la súa atención nos verbos irregulares (pp. 59-89).

No que nos ocupa, notamos, por vez primeira no noso estudio, unha única forma de futuro de indicativo: *chòrarèi* así como unha única forma de futuro para o subxuntivo: *chòrára*, especificando para as dúas a modalidade imperfecta. Esta última forma aparece tamén como pasado imperfecto do mesmo modo e como pasado pluscuamperfecto de indicativo, feito que resulta bastante rechamante. No tocante á forma *chòraría*, segue a ser considerada, xunto con *chòrára* e *chòráse*, como unha forma do pasado imperfecto de subxuntivo.

Sexa como for, hai que resalta-lo feito de que Valladares é o primeiro en presentar un sistema verbal galego carente de formas verbais compostas.

6. Leandro Carré Alvarellos

Atribúeselle a este membro da Real Academia Galega o *Compendio de Gramática Galega*, que foi publicado en 1919, na Coruña, co pseudónimo de R. A. Esta pequena contribución, que resulta se-la primeira escrita en galego, carece de introducción e empeza directamente co capítulo denominado *Letras*.

Na parte dedicada ó verbo (pp. 15-27), explica certos conceptos sobre este elemento gramatical. No tocante ó tempo, di o seguinte: "Tempo é o aicidente que espresa a época ou istante en que se verifica a aición do verbo. Son tres: *presente, pasado e futuro*" (1919:16). Nas súas "Ouservaciós sobre a conxugación", fala da formación dos tempos antes de realizar unha breve presentación das distintas formas verbais e do seu emprego. Así, para o futuro de indicativo, fai a diferenza entre unha forma imperfecta que "sinifica cousa que virá, como *falarèi, chegarèi*" (1919: 17) e outra perfecta que di formarse "cô auxiliar ter e mail-o participio do verbo que se conxuga, como *terèi brincado, terèi chegado*" (1919: 17).

Polo que respecta ás formas de subxuntivo, nestas observacións, considérase unha vez máis *falaría* como pretérito imperfecto, xunto con *falara* e *falase* pero, nas táboas de conxugación que seguen, non aparece clasificado baixo esta denominación. En efecto, resulta sorprendente ver que considera, na táboa, a forma verbal *falaría* como pertencente ó modo indicativo e lle dá, a esta forma, a etiqueta de *condicional*. Esta denominación é a primeira vez que aparece na nosa pescuda. Presenta tamén un pasado perfecto de subxuntivo, *teña falado* que non volvemos atopar. Verbo do futuro de subxuntivo, pon de relevo, nas observacións, dúas formas,

unha imperfecta, *falare* e outra perfecta, *tivere falado* que non coinciden coas formas que logo aparecen nas táboas: *falase* para a forma imperfecta e *falara* para a perfecta, as cales xa clasificara como pretérito imperfecto deste mesmo modo.

Nunha táboa, explica a formación das formas compostas despois da exposición das formas simples. Expón que se forman “cô verbo Ter e mail-o participio pasado do verbo ausiliado” (1919: 21). Neste caso, poderíamos apuntar, de novo, incoherencias con relación ó que destacara nas observacións, así que non daremos máis detalles que só servirían para escurece-la exposición. Así e todo, desexamos facer fincapé no feito de que, por primeira vez, aínda que de xeito polémico, se clasifica *falaría* como condicional.

Subliñamos, tamén, a súa brevísima referencia sobre *haber de falar*: *hei de fender, había de fuxir* así como *ter de falar*: *teño de fender, tiña de fuxir* que forman os “tempos de sinificación comezada” (1919: 22). Aínda que non explique este concepto, resulta rechamante no ámbito do noso estudio por seren estruturas perifrásticas e, como é sabido, *haber de falar*, presenta un matiz temporal de futuridade.

7. Manuel Lugo Freire

Este defensor da lingua galega e membro fundador da Real Academia Galega, redactou o primeiro estudio filolóxico, denominado gramática, publicado en lingua galega. En 1922, sae do prelo *Gramática do Idioma Galego*. Esta gramática foi publicada unha segunda vez, nove anos máis tarde, nunha versión corrixida e aumentada.

Na introducción, explica o que motivou este traballo: definir “algúñas regras de proveito para se guiaren no emprego da nosa fala” (1931: VI) xa que considera que “levamos moitos anos agardando por unha Gramática do Idioma, e como non aparecía por ningures, eu adiquei os poucos momentos de vagar para a facer” (1931: VI).

Esta gramática divídese en cinco partes: *Fonética, Morfoloxía, Sintáxis, Aditamentos e Móstras literarias*. Na segunda, atopamos un capítulo dedicado ó verbo (pp. 37-68) para o que presenta definicións teóricas sobre aspectos propios desta palabra gramatical. No apartado do tempo, define tres orientacións posibles: presente, pasado e futuro. Preséntanos, para o futuro de indicativo, unha forma imperfecta: *falarei* e mais outra perfecta: *tereí falado*. Para o

modo de subxuntivo, fala de seis tempos ou, máis ben, formas verbais e destaca que dependen, no tocante á súa significación, doutro verbo.

A continuación, presenta os modelos de conxugación dos verbos regulares (pp. 40-49), dos auxiliares (pp. 49-54) e mais dos verbos irregulares (pp. 54-68). Podemos salientar que segue a considera-la forma *falaría* como un pasado imperfecto de subxuntivo. Destaca tamén *tivere batido* como futuro perfecto e *batere* como futuro imperfecto do mesmo modo e outras formas compostas, *tiña batido*, para o *pasado perfeito* e, *tivera*, *tería* e *tivese batido*, para o *mais que perfeito* de subxuntivo. Notamos unha incoherencia no futuro de subxuntivo do verbo *falar* xa que presenta unha única forma imperfecta: *tivere falado*.

Na terceira parte relativa á sintaxe, no capítulo do verbo (pp. 92-99), podemos pór de relevo que fala da posible permutación duns tempos por outros: "Os tempos dos verbos poden substituírse uns pol-os outros [...]" (1931: 92). Así, dá o caso da substitución do presente de indicativo polo futuro do mesmo modo co exemplo seguinte: "O ano que ven é ano en que poremos fin ás nosas angurias". Este feito representa unha gran novidade pois é a primeira vez que notamos unha afirmación tan rotunda sobre algo que vai ser decisivo para unha correcta descrición gramatical do sistema verbal.

No referente ás formas compostas, di que é o auxiliar *ter* o que se debe empregar, aínda que tamén pode aparece-lo auxiliar *haber*. Sen embargo, na formación do futuro imperfecto de indicativo e nas formas verbais compostas do subxuntivo, vai resultar máis galega a forma con *ter*.

A seguir, presenta brevemente a idea da existencia doutros tempos compostos que poden te-la mesma significación que outras formas verbais simples, por exemplo, no contexto que nos interesa: *hei de saír* / *teño de saír ao monte* = *saírei ao monte*. Ou sexa, igual que noutros casos que xa sinalamos, interpreta perífrases verbais como tempos compostos sen dar demasiados detalles. En efecto, *haber de saír* é unha perífrase verbal con orientación temporal prospectiva mentres que *ter de saír* expresa ante todo unha obriga pendente de realización.

Máis adiante, sinala un feito interesante: a ausencia da preposición *a* nun contexto sintáctico que coñecemos como perífrase verbal de tempo prospectivo: "voume casar, vaste cansar, vou morrer, vou escribir" (1931: 99).

8. Antonio Couceiro Freijomil

A obra cronoloxicamente posterior, *El idioma gallego*, é da autoría de A. Couceiro Freijomil, data de 1935 e foi publicada en Barcelona. Recolle varios aspectos da lingua galega como a Historia, a Gramática e maila Literatura.

O libro divídese en tres partes tituladas *Historia*, *Gramática* e *Literatura*. O capítulo que nos interesa, o segundo (pp. 101-209), representa a penas unha cuarta parte da obra. No punto dedicado ó verbo (pp. 142-163) atopamos un estudio comparativo pero, esta vez, non co castelán senón co latín. Expresa, deste xeito, a evolución do galego a partir da lingua nai. Destacan formas verbais simples e outras compostas. Sinalamos, unha vez máis, para o indicativo, un futuro imperfecto *amarei* e outro perfecto *tereí amado*; para o subxuntivo as formas presentadas son *amar(e)* para a modalidade simple e *tivere amado* para a composta. En canto ás outras formas compostas de subxuntivo, destacan: o pretérito perfecto, *teña falado*; o pretérito pluscuamperfecto, *tivera* e *tivese falado*.

O feito máis relevante é a presenza dun modo novo, o potencial, no que aparecen unha forma verbal simple e mais outra composta: *amaría* e *tería amado*.

Nos apartados nos que presenta as formas de futuro imperfecto de indicativo e de potencial simple, destacan dúas formas que dá por equivalentes e que se forman pospoñendo o infinitivo ó verbo *haber* conxugado en presente ou en pretérito imperfecto de indicativo: *hei comer*, *había comer*. Estas dúas formas resultan especialmente importantes para a nosa análise posto que xa sabemos que son perífrases verbais temporais que teñen un valor prospectivo medido con respecto a unha referencia presente, para o primeiro caso e outra pasada, para o segundo.

Non explica o emprego das distintas formas verbais e só ofrece unha táboa dos modelos de conxugación dos verbos regulares proporcionando, asemade, as formas latinas das que proveñen e, a continuación, a conxugación dos verbos irregulares.

9. Ricardo Carballo Calero

A súa *Gramática Elemental del gallego común* que sae do prelo, en Vigo, en 1966 vai ser reeditada e complementada sete veces ata 1979. A obra coa que traballamos data xustamente deste último ano por ser unha obra máis completa cá da primeira edición. No

prólogo da cuarta edición, afirma realiza-lo estudio da lingua galega partindo das semellanzas co castelán e, no prólogo da sétima, empeza destacando que “muchos importantes acontecimientos que afectan a la lengua gallega se han producido desde 1974” (1979: 11) o que repercute na gramática do idioma do país.

No capítulo catro, atopamos un apartado dedicado ó verbo (pp. 208-244). Nun primeiro momento, trata de nocións xerais e a continuación presenta a conxugación dos verbos auxiliares, dos regulares e dos irregulares.

Principia por destacar que o condicional é un tempo máis do modo indicativo e o feito de que o galego “acusa una marcada preferencia por los tiempos simples” (1979: 209). Engade que esta lingua pode expresar coas formas simples as ideas que se expresan en castelán coas modalidades simples e compostas. Sen embargo, nalgúns casos, para evitar confusións, recorre a formas compostas formadas a partir do auxiliar *ter* aínda que, “los tiempos compuestos gallegos, pues, no están en relación con los simples del mismo modo que en español, sino que más bien, al menos en la mayoría de los casos, constituyen otra forma de conjugación perifrástica, que sirve a un aspecto verbal con el que se matiza el carácter perfectivo de la acción” (1979: 210).

Con estas palabras, xustifica o emprego das chamadas formas compostas que están presentes en case tódolos traballos anteriores.

Como xa sinalamos, nas táboas dos modelos de conxugación, non aparecen formas compostas. Destacan, no modo indicativo, as formas de futuro *falarei* e mais de condicional *falaría*. En canto ó subxuntivo, só se ten en conta unha forma para o imperfecto *falase* e para o futuro *falar*.

Por fin, na quinta parte da gramática, nun apartado dedicado ó verbo (pp. 311-325) pon de manifesto datos xerais como por exemplo as voces, o modo, etc. Destaca que “la voz progresiva de finalidad se forma con los auxiliares *ir, vir* “venir” y el infinitivo del verbo que se conjuga, sin partícula alguna de unión: vou coller unhas berzas” (1979: 314); que *andar* máis infinitivo “puede indicar también inminencia de una acción: anda a chegar de Cuba [...]. Hay entonces una idea de progresión hacia un fin que se alcanzará en un inmediato futuro” (1979: 314).

Salienta de novo as formas compostas co auxiliar *ter* especificando que se empregan para “dar un especial relieve al carácter concluso de una acción” (1979: 315) xa que, na maioría dos casos, a lingua galega non necesita expresa-lo carácter perfectivo ou imperfectivo da acción.

En canto ós tempos, é de subliñar que non existe, segundo fomos vendo, unha forma particular para o futuro perfecto xa que se suple, se é necesario, pola *conxugación perifrástica* con *ter*; e este é tamén o caso do condicional. No futuro de subxuntivo sinala que a forma simple galega é máis empregada cás dúas formas do castelán.

10. Leandro Carré Alvarellos

A última publicación sobre gramática galega que nos chegou antes de saíren do prelo as *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* é da autoría de L. Carré Alvarellos ó que se lle atribúe o compendio gramatical en 1919. En 1967, na Coruña, publícase *Gramática gallega*. Ímonos centrar no capítulo sétimo: "del verbo" (pp. 73-116).

Podemos subliñar que a estrutura en si non cambia do esquema xa habitual que fomos vendo ó longo deste estudio. Nun primeiro momento, expón nocións xerais teóricas antes de se parar na conxugación dos distintos verbos regulares, dos auxiliares e dos verbos irregulares. Deste primeiro punto, destaca que o verbo auxiliar máis usual das formas compostas, en galego, é o verbo *ter* aínda que máis adiante afirma que "los tiempos compuestos úsanse pocas veces" (1967: 77). Neste apartado, deixa entender que, na lingua galega, as formas simples abranguen unha significación o suficientemente ampla como para non necesita-lo emprego das formas compostas. Di, así e todo, que se poden empregar formas compostas co auxiliar *ter* sen explicar en qué contextos e con qué meta comunicativa.

Máis adiante, distingue cinco modos: infinitivo, indicativo, potencial, subxuntivo e imperativo e, por fin, en canto ós tempos, diferencia tempos simples e compostos.

O futuro significa "cosa que vendrá" (1967: 76) mentres que o potencial, que é un modo, indica "posible acción futura respecto de outra que se supón pasada [...]" (1967: 76). Subliña que o futuro de subxuntivo "denota acción futura en suposición de una cosa posible al mismo tiempo" (1967: 76).

Verbo da conxugación das formas compostas, dá, ó remata-la exposición da conxugación das formas simples, e como xa fixera na súa publicación de 1919, unha indicación para a súa formación pero non se sabe exactamente cal forma pertence ó modo indicativo e cal ó subxuntivo; parece, máis ben, que non presenta formas deste último modo.

Remate

Ó rematar esta pescuda polas gramáticas galegas e polos traballos con vocación gramatical, podemos pór de relevo unha serie de feitos interesantes a propósito da historia dos elementos verbais que expresan unha orientación temporal prospectiva. Sen embargo, é de resalta-lo feito de que a maioría destes traballos presentan importantes carencias ligadas á dificultade de ser pioneiro nestes estudos pero, sobre todo, á comparación co castelán. Non se realizaron gramáticas propias do idioma senón estudos comparativos nos que se salientan as peculiaridades do galego. Tal comparación implica deixar de lado datos por seren demasiado semellantes ó castelán e para ter unha información máis completa habería que consulta-las gramáticas castelás. Por iso, a lingua de Pondal tivo que esperar ata os anos 80 para contar cunha gramática e con estudos propios, imprescindibles para podermos falar dunha plena actividade filolóxica galega, pero xa nos anos anteriores viron á luz varios estudos sobre a fala de distintos puntos da xeografía galega: *El habla del Valle del Suarna* de Antón Santamarina Fernández en 1973, *El verbo gallego*, do mesmo autor en 1974, neste mesmo ano *Perífrasis verbales en el gallego actual* de Guillermo Rojo ou *Notas lingüísticas sobre Fefiñans* de Francisco Fernández Rei en 1977.

Nesta aproximación, aínda que fixámo-la nosa atención nas formas de máis interese para a expresión da futuridade, modalidades das que falamos na introducción quedaron na sombra doutras con máis presenza nas obras tratadas. Da mesma maneira, destacámo-lo futuro imperfecto de indicativo posto que, a pesar de levar implícita unha orientación temporal de anterioridade, esa orientación mídese desde un punto de referencia futuro.

É de salientar, en relación coas formas compostas, que axiña se deixou de considera-la súa formación co auxiliar *haber* para dar paso a compostos con *ter*. O primeiro en considerar un sistema verbal galego simple é M. Valladares Núñez e, case un século despois, R. Carballo Calero, cando afirma que estas formas constitúen un sistema perifrástico con matiz aspectual perfectivo.

A forma *falaría* aparece de xeito rotundo como *potencial* con A. Couceiro Freijomil aínda que a considera un modo distinto. É, outra vez, R. Carballo Calero quen a clasifica como un tempo máis de indicativo pero, será L. Carré Alvarellos, en 1967, o que expoña o matiz temporal que leva consigo, aínda que opina, coma A. Couceiro Freijomil, que se debe clasificar nun modo á parte.

M. Lugrís Freire é o primeiro en falar claramente do posible emprego de formas verbais en uso dislocado, feito que non se volve recoller nos traballos posteriores ó seu. Antes ca el, outros deixaron entender que tal permuta se podía facer coas perífrases verbais. Esta noción é relativamente complexa pois os gramáticos non tiñan clara a maneira de consideralas dentro do sistema verbal. Para J. A. Saco Arce, estas estruturas gramaticais son *tempos compostos* que se poden substituír por formas simples. Igual ca M. Lugrís Freire e A. Couceiro Freijomil, anos máis tarde, opina que teñen a mesma significación temporal ca certas formas verbais simples. Nos casos nos cales tratan a perífrase *haber (de) andar*, destacan o matiz temporal prospectivo que expresa, aínda que denominan estas estruturas de varias maneiras. Por fin, M. Lugrís Freire introduce a perífrase de tempo prospectivo: *ir andar* e anos despois, R. Carballo Calero, ademais desta, engade *andar a chegar*.

Volve a ser J. A. Saco Arce quen subliña, por primeira vez, a dependencia sintáctica das formas de subxuntivo con outro verbo. Opina que tal dependencia inflúe na significación que poden acadar. Esta característica é percibida tamén por M. Valladares Núñez e M. Lugrís Freire pero non afondan máis na análise destas formas.

Non cabe dúbida que a *Gramática galega* que saíu á luz no ano 1986, da autoría de R. Álvarez, H. Monteagudo e X. L. Regueira e a máis rigorosa que se escribiu nunca sobre este idioma. Nela, atopamos moitos dos elementos imprescindibles para entende-la futuridade verbal en lingua galega e poderían ser eles sós obxecto dun traballo detallado que non nos propoñemos nesta modesta participación. Así mesmo, resulta rechamante que, aínda hoxe estea por facer un estudio sistemático sobre a expresión da futuridade en lingua galega.

APÉNDICE

1.

	INDICATIVO						
	presente	pretérito imperf.	pretérito perfecto	pretérito pluscuamp.	futuro perfecto	futuro imperf.	condicional
Formas comúns a todos	amo	amaba	amei				
1864 Mirás				habia amado	habrei amado	amaréi	-
1868 Saco Arce				falára	non ten forma propia: terei falado. falaria = probabilidade	falaréi	-
1868 Cuveiro				(habia falado)	(haberei deixado)	deixarei	-
1892 Valladares				chòrára	-	chòrarèi	-
1919 R.A.				falara	teréi brincado	falaréi	(falaria)
1922 Lugo	= amarei			falara	terei falado	falarei	-
1935 Couceiro				amara/tiña amado	terei amado	amarei	-
1966 Carballo				falara	-	falarei	falaria
1967 Carré				falara	-	falaréi	-

	SUBXUNTIVO						POTEN- CIAL
	presen- te	pretérito imperfecto	pretérito perfecto	pretérito pluscuamp.	futuro perfecto	futuro imperf.	
Formas comúns a todos	ame						
1864 Mirás		amara/se, amaria	haya amado	houbera/se, habría amado	houbere amado	amare	-
1868 Saco Arce		falára, falase, falaria	empré- ganse os demais tempos do subx.	Houbera/se falado. falára/falase	-	falar(e)	-
1868 Cuveiro		deixára/se, deixaria	(hayga deixado)	(houbera/ se, habría deixado)	(houbere deixado)	deixare	-
1892 Valladares		chòrára/se, chòraría	-	-	-	chórara	-
1919 R.A.		falara/se, (falaría)	teña falado	-	tivere falado. falara	falare falase	-
1922 Lugrís		falara/se, falaría	tiña batido	tivera/se, tería batido	tivere batido	batere	-
1935 Couceiro		amara/se	teña falado	tivera/se amado	tivere amado	amar(e)	tería amado amaría
1966 Carballo		falase	-	-	-	falar	-
1967 Carré		-	falara/se	-	falare	-	falaría

3.

	PERÍFRASES
1864 Mirás	infinitivo futuro de ser : haber de ser.
1868 Saco Arce	tempos compostos hei (de) ir = irei
1868 Cuveiro	infinitivo futuro de ser : haber de ser.
1892 Valladares	-
1919 R.A.	tempo de significación comenzada : haber de falar
1922 Lugo	tempos compostos hei de saír = saírei. Vou casar.
1935 Couceiro	hei comer = comerei. había comer = comería
1966 Carballo	andar a chegar = futuridade. Vou coller
1967 Carré	-

Bibliografía

- Álvarez, R. / Monteagudo, H. / Regueira, X. L. (1986): *Gramática galega*, Vigo, Galaxia.
- Carballo Calero, R. (1966): *Gramática elemental del gallego común*, Vigo, Galaxia, 1979⁷.
- Carré Alvarellos, L. (1967): *Gramática gallega*, La Coruña, Imp. Moret, 1967.
- Castro (de), R. (1995): *Cantares gallegos*, Vigo, Galaxia, Col. Biblioteca da cultura galega, [1863].
- Couceiro Freijomil, A. (1935): *El idioma galego: historia, gramática, literatura*, Barcelona, A. Martín.
- Cuveiro Piñol, J. (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes*, Pontevedra, Imp. J. A. Antúñez y Cía.
- Fernández Rei, F. (1997): "Notas lingüísticas sobre Fefiñáns (Cambados)", en *Hcabanillas*, pp. 287-325.
- ILG-RAG, (1982): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, Vigo, 1995¹².
- Lugrís Freire, M. (1922): *Gramática do idioma galego*, A Cruña, Imp. Moret, 1931².
- Mirás, F. (1864): *Compendio de gramática gallega-castellana*, Santiago, Imp. M. Mirás.
- R. A. [atribuído a L. Carré Alvarellos] (1919): *Compendio de gramática galega*, A Cruña, Imp. Nova.
- Rojó, G. (1974): *Perífrasis verbales en el gallego actual*, Verba (Anexo 2), Univ. de Santiago de Compostela.
- Saco Arce, J. A. (1868): *Gramática gallega*, Lugo, Imp. de Soto y Freire.
- Santamarina Fernández, A. (1973): *El habla del Suarna*, Tese de Doutoramento, Univ. de Santiago.
- (1974): *El verbo gallego*, Verba (Anexo 4), Univ. de Santiago de Compostela.
- (1995): "Norma e estandar", en *Estudios de sociolingüística galega, Sobre a norma do galego culto*, Vigo, Galaxia, pp. 53-98.
- Valladares Núñez, M. (1970 [1892]): *Elementos de gramática gallega*, Vigo, Galaxia, 1970.

A NECESIDADE E MAILA OBRIGA EN GALEGO

DELIO GARCÍA REPRESAS

1. *Soleira*

Se as etapas naturais de estudio verbo dunha lingua particular poden reducirse a dúas, por esta orde: etapa predominantemente descritiva (apaña de material, enumeración dos elementos formais existentes e das súas realizacións substanciais principais) e etapa predominantemente explicativa (sistematización funcional, reflexións globais sobre o idioma, teorización), parece evidente que no caso do galego nos atopamos aínda na primeira delas.

Ben que quizais se poida dicir que nalgún nivel concreto como o fonético-fonolóxico se avanzou xa de xeito considerable -por máis que aínda carezamos dun vocabulario fonético- noutros apartados de estudio como o gramatical e o léxico non sabemos aínda o que temos. E se de dominio público parece resultar xa a cativeza dos nosos compendios lexicográficos fronte á formidable riqueza lexical existente, quizais non estea o suficientemente asentada a idea de que nin sequera no eido gramatical, pechado e acoutable en moita maior medida, se produciu a total explicitación das unidades formais existentes en cada unha das súas seccións. Porque se é certo que está por face-lo grande diccionario da lingua galega, non o é menos afirmar que non contamos aínda cunha gramática descritiva completa do noso idioma¹.

Achegas a esa futura gramática descritiva (e en parte tamén á explicativa) pretenderon se-los nosos traballos sobre a afirmación (García Represas, 1992), as marcas de certeza na interrogación

¹ Sen dúbida, a enorme base de datos que se está a elaborar no seo do Instituto da Lingua Galega nun proxecto dirixido e coordinado sen descanso polo profesor Antón Santamarina, aínda que orientada primordialmente para a realización do grande diccionario, resultará dunha axuda fundamental no traballo propiamente gramatical.

polarizada (García Represas, 1995) e a dúbida (García Represas, 1998), e inténtao ser este que agora presentamos.

Tocante ó método xeral de traballo continuámo-lo apuntado nos estudos anteriores: delimitación dunha serie de funcións comunicativas concretas (neste caso a de dúas conectadas: a necesidade e maila obriga), enumeración das unidades sígnicas que nos permiten levalas a cabo, análise dos valores funcionais desas unidades e, por último, indicación do seu uso en contextos concretos.

2. A necesidade

2.1. Sistema de oposicións [V. Cadro nº 1]

Imos caracteriza-los signos existentes neste campo partindo de trazos semánticos, sintácticos e informativos. Habemos ver como a posibilidade das unidades de diferenciar contidos distintos (sexan de tipo relacional ou non) só chega ata un determinado nivel; a partir de aí, se desexamos seguir analizando a funcionalidade de cada unha delas fronte ás demais, teremos que acudir, como dicimos, a riscos distintos dos semánticos.

1a. Necesidade en senso absoluto².

2a. Indeterminación do Experimentador: HABER FALTA, HABER PRECISO.

- [No mundo hai moita falta].³
- [Daquela había moita falta].
- [No mundo hai moito preciso].
- [Daquela había moito preciso].

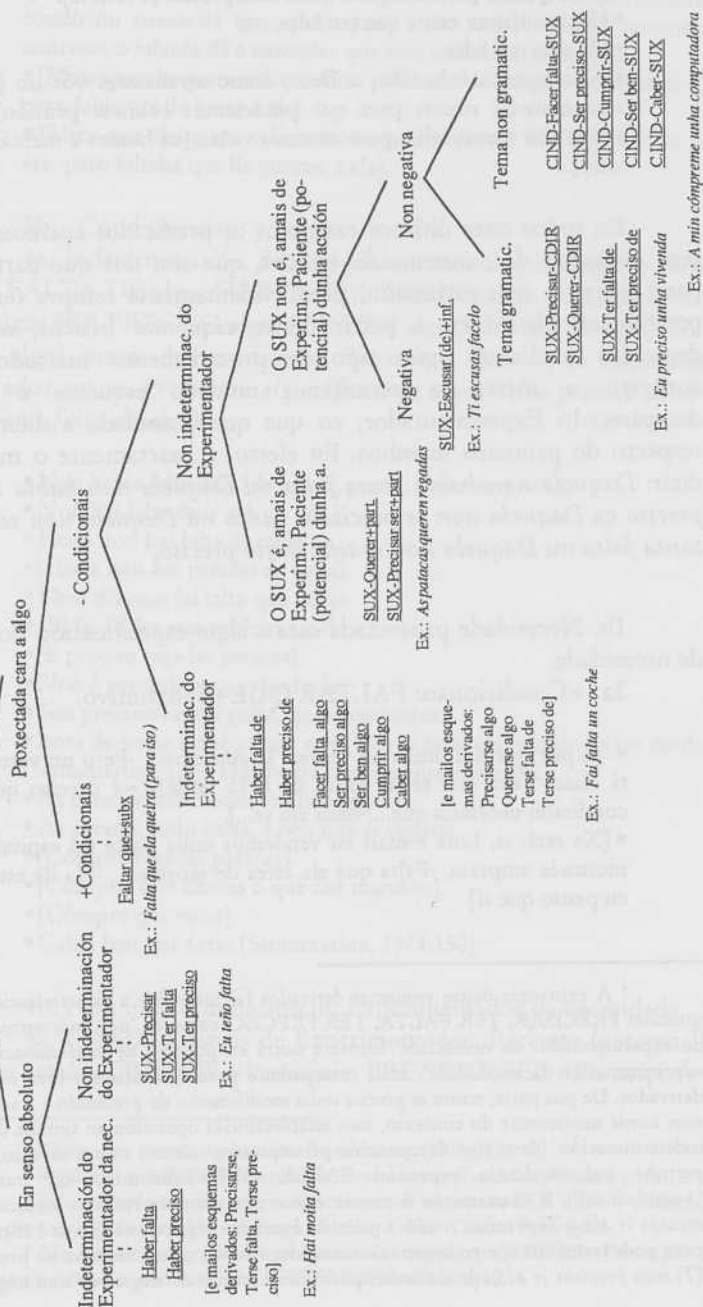
2b. Non indeterminación do Experimentador: alguén PRECISAR, alguén TER FALTA, alguén TER PRECISO.

² Os números fan referencia ó nivel da oposición (en total sete), as letras (a, b) a cada un dos membros da mesma.

³ Convencións gráficas:

- Ø Exemplo documentado polo autor na fala viva ou tirado dalgunha fonte que se indica. O retoque normativo é mínimo.
- [...] Ø Exemplo construído polo autor.
- [...] Ø Información contextual e situacional.
- sen • Ø Exemplo construído polo autor ou tirado dalgunha fonte que se indica.

A NECESIDADE

- Hai moita xente que ten preciso. Nós tamén precisamos, pero...
- Deus queira que lle toque a quen teña preciso [a lotería].
- Hai moitísima xente que ten falta.
- Ela non ten falta.
- Nós agora, *alabadiños* a Deus, como arraxxastes vós iso [como arraxxáste-las cousas para que puidesemos cobra-la pensión], nós agora non temos falta, pero mentres veñen [os homes a mercárho-lo viño]...

En todos estes últimos exemplos os predicados aparecen nos seus esquemas de construción básicos, que son dos que partimos para realiza-la sistematización, pero evidentemente sempre témo-la posibilidade de obter, a partir destes esquemas básicos, outros derivados mediante algún tipo de procedemento marcado; en concreto, a marca *se* permítenos muda-lo esquema e facer desaparece-lo Experimentador, co que queda anulada a diferenza respecto do primeiro membro. En efecto, é exactamente o mesmo dicir: *Daquela non había tanta falta* ou *Daquela non había tanto preciso* ca *Daquela non se precisaba tanto* ou *Daquela non se tiña tanta falta* ou *Daquela non se tiña tanto preciso*.⁴

1b. Necesidade proxectada cara a algo: especificación do tipo de necesidade.

3a. + Condicionais: FALTAR QUE+Subxuntivo.

- -¿E por que non imos no venres? [a vendimar], -Pero no venres tes ti clase. Falta que teñas ganas de ir [á tarde] [=é preciso que..., é condición necesaria que..., imos aló se...].
- [Xa está: ti, Lola e mais eu vendemos unha parte do capital para monta-la empresa, -Falta que ela estea de acordo..., -Ha de estar, si, eu penso que si].

⁴ A existencia destes esquemas derivados fai preferible a caracterización das unidades PRECISAR, TER FALTA, TER PRECISO como de 'non indeterminación do experimentador da necesidade' fronte a outra en positivo de 'determinación do experimentador da necesidade', máis transparente pero que deixaría fóra os casos derivados. De por parte, como se precisa unha modificación do predicado e a acepción non xorde unicamente do contexto, non establecémo-la oposición en termos de '+/-indeterminación' (deste tipo de oposición privativa só puidemos anotar un caso, a que permite individualiza-la expresión FALTA QUE+Subxuntivo co trazo de '+condicional'). É exactamente o mesmo que o que acontece entre as secuencias *Ti escusas ir aló* e *Ti precisas ir aló*: a primeira é sempre negativa, a segunda é afirmativa pero pode transformarse en negativa coa engádega dunha marca negativa no predicado (*Ti non precisas ir aló*); de aí a nosa oposición en termos de 'negativa'/'non negativa'.

- -Roxelio vai vir á tarde [xa podes estar con el], -Falta que estea eu, -¿Entón a onde vas? [para estar con Roxelio á tarde é evidentemente condición necesaria que quen quere velo estea, e neste contexto concreto o falante dá a entender que non sabe certo se estará].

- [Mira que chaqueta máis xeitosa pode mercar María, -Xeitosa si é, pero falta que lle guste a ela].

- [Mira que chaqueta máis xeitosa puido mercar María, -Xeitosa si era, pero faltaba que lle gustase a ela].

3b. - Condicionais.

4a. Indeterminación do Experimentador da necesidade: HABER FALTA DE algo, HABER PRECISO DE algo, FACER FALTA algo, SER PRECISO algo, SER BEN algo, CUMPRIR algo, CABER algo⁵ (amais dos predicados *Precisar* e *Querer*, en esquemas derivados con *se*: *Precisarse algo*, *Quererse algo*, *Terse preciso de algo*, *Terse falta de algo*).

- Non había falta dela [da rosca], pero ..., eu merqueina.

- Non hai falta de ir aló.

- Hoxe non hai falta de nada.

- [Hoxe non hai preciso de nada].

- Nese día non fai falta que veñas.

- ¿El fará falta eses caldeiros aí?⁶

- [É preciso rega-las patacas].

- Non é preciso tanta gabachada.

- Son precisas tantas guías, quérense tantas.

- Bota de noite e qué sei eu, e era ben ir esperala porque ha ter medo [Santamarina, 1974:142] [= era conveniente esperala].

- As patacas están secas, era ben regalas.

- As patacas están secas, é ben que as regues⁷.

- [Cómpre rega-las patacas].

- [Cumpría que fixeses o que che mandou].

- [Cómpre que vaías].

- Cabía ben que foras [Santamarina, 1974:150].

4b. Non indeterminación do Experimentador da necesidade.

5a. O SUX é, amais de Experimentador, Paciente (potencial) dunha acción: QUERER + Participio, PRECISAR SER + Participio⁸:

⁵ Forma esta última descrita por Santamarina (1974:150).

⁶ Repárese na falta de concordancia. Para a súa explicadeira, véxase a nota 12.

⁷ Este exemplo e mailo anterior, os dous coa estrutura SER BEN + cláusula, foron proporcionados por Miruca Parga Valiña e Xabier Canosa Rodríguez.

⁸ No espazo xeográfico de existencia do complexo QUERER + Participio é totalmente inusual a construción PRECISAR SER + Participio.

- As patatas queren regadas.
- Busca un que queira lavado [un pantalón].
- A [roupa] de tergal a penas non quere pranchada, pero a outra...
- [Xa fixen o que me mandaches], -Pois si, pero isto quere recollido.
- [Xa fixen o que me mandaches], -Pois si, está ben, pero isto quería apañado.
- [un mozo de Mondariz]: Escribinche a carta, pero antes quere corri-xida.
- Querían mortos [os políticos].
- Ai, espera, mira Xan: vai alí a teu pai e dille que o cunco que quere ensebado. Se ten alí sebo, ben, e se non ven aquí buscalo.
- Ti, ás veces, sopapeteado era pouco, querías avarexado, arrama-lleirado, arxoado.
- [As patacas precisan ser regadas].

5b. O SUX non é, amais de Experimentador, Paciente (poten-cial) dunha acción.

6a. Negativa: ESCUSAR (DE) + Infinitivo⁹.

- Escusei de ir alá.
- Ti escusas de dar queixa.
- [Entón escuso facelo].

6b. Non negativa.

7a. Tema gramaticalizado (é dicir, na orde de elementos máis normal, menos marcada, o Tema é o SUX): alguén ~ algo PRE-CISAR algo, alguén ~ algo QUERER algo, alguén ~ algo TER FAL-TA DE algo, alguén ~ algo TER PRECISO DE algo.

- [Eu preciso unha axuda].
- Ti o que querías ben o sei eu, unha tralla, que che quedaran as ronchas nas costas para sempre.
- O guiso parécemo [sic] que quere unha area de sal.
- O guiso quería máis dúas [patacas].
- O cocido inda quería máis unha pouquiña de agua.
- Non ha de querer sal [o cocido].
- A ensalada non quería sal [senón o tomate].
- Quería unha bolsiña de plástico [o pemento, no que se meter].
- -Xa está, -Non está, non , quere un pouquiño de aceite por riba das xemas.

⁹ No concello de Pontearreas atopámo-la variante ACUSAR DE: • Acusei de ir alá.

Figura que non hai caso ningún para a considerar perífrase:
Eu acusei de ir alá / ¿Que acusaches de facer? [mellor ca: ¿Que acusaches?]

- -O remedio é bo, -Si, pero ese remedio quere descanso [para que faga efecto].
- Pero non quere aquí un cinto, ou vai sen nada [o vestido]¹⁰.
- Agora non tes falta de bañarte.
- Entón vou levarlle [ós avós] os bistés tamén ..., porque non teñen falta de pasar mal.

Evidentemente, todas estas formas admiten tamén esquemas derivados con *se* que permiten anula-la diferencia semántica respectos dos signos de 4a. Vexamos uns exemplos con QUERER:

- O que se quere é auga [= o que se precisa].
- Ben, pois..., nada, o que se quere é non levar un golpe; non levando golpe...
- Ben, pois..., o que se quere é que veña ben [a nena que vai nacer].
- Agora o que se quere é que deus a crie para boa sorte.
- Quérese auga [= precisase].
- Aí quérese viño (na mesa).
- Así que vaías para alá cerra a radio, que non se quere agora tanta música.
- Son precisas tantas guías, quérense tantas.
- Pero para iso quérese práctica.
- Para dirixir unha nación quérese moito sentido.
- Non sei que dixeches, ¡carallo!, non te oín o que falache. As cousas quérese que falar, claras, ¡vaia!¹¹.

7b. Tema non gramaticalizado: a alguén ou a algo FACERLLE FALTA algo, a alguén ou a algo SERLLE PRECISO algo, a alguén ou a algo SERLLE BEN algo, a alguén ou a algo CUMPRIRLLE algo, a alguén ou a algo CABERLLE algo.

- [A min faime falta un coche].
- [A min faime falta eses cartos ~ A min fanme falta eses cartos]¹².

¹⁰ Vexamos máis algúns exemplos deste tipo, de entre os apuntados polos alumnos que cubriron a enquisa: *Querían unha tunda*, *Querías unha labazada*, *A casa quere unha man de pintura*, *A comida quere máis sal*, *Querías un pao polo lombo*, *Quería unha malleira*, *Querían uns vergallazos*, *Ese coche quere un arranxo*, *Esa roupa quere unha limpeza*.

¹¹ Este exemplo pon de manifesto, máis unha vez, que o desexo de tematizar elementos por parte do falante provoca arreo estruturas que desde certas perspectivas se poderían considerar agramaticais.

¹² A posibilidade nestas estruturas da perda de concordancia suxeito-verbo coa inmovilización do verbo na 3ª pª do singular pódese explicar se admitímo-la gradualidade das nocións sintácticas. Na estrutura *A min faime falta eses cartos*, o elemento *eses cartos* (Fenómeno) funciona sintacticamente como SUX, aínda que por

- [Ás patacas failles falta un rego].
- [A min éme preciso un coche].
- [A min cómpreme un coche].
- [A el éralle ben estudar unha carreira].
- [A el] cábelles estudar outros dous anos máis [Santamarina, 1974:150].

Neste último membro podemos ver como o Tema e o SUX non cadran; nas tres estruturas sinaladas o Tema aparece revestido coa función sintáctica de CIND. Ora, quere aclarado que para todas esas secuencias a posición que ocupa o CIND é a non marcada, o que provoca que as diferencias entre *Eu preciso auga* - *A min faime falta auga* sexan case inexistentes, quérese dicir, que non sexan da importancia que se observa entre:

O asunto foi discutido polos asistentes - O asunto discutírono os asistentes

Un coche apañou o neno - Ó neno apañouno un coche.

Nas secuencias situadas á dereita o falante percibe ben percibido que se alterou a orde normal dos elementos na cláusula (o feito de que deban aparecer recursos anafóricos é boa mostra diso).

Coidamos que os casos enriba sinalados de esquema CIND-PRED-SUX poden exemplifica-lo que son as últimas fases no proceso de gramaticalización do Tema (a última das cales consiste na súa transformación en SUX mediante a utilización dalgún tipo de marca substancial, no noso caso a concordancia co PRED); ou, dito doutro xeito, son contextos ideais para que se produza a gramaticalización. Obsévese que en todo este tipo de secuencias en que o Tema non marcado é distinto do SUX (*A min paréceme que...*, *A min gústame...*, *A min faime falta...*, *A el faille falta...*, etc.) percíbese unha tendencia xeneralizada na lingua oral á substitución da frase preposicional por un pronome tónico (*Eu paréceme que...*, *Eu gústame...*, *Eu faime falta ...*, *El faille falta...*).

se tratar dun SUX non prototípico (posposto, integrado nunha construción estativa, non axente...) pode perder algún dos trazos de expresión que caracterizan esa función sintáctica (Vázquez Rozas, 1995:245).

2.2. O complexo verbal QUERER+Participio¹³, un posible caso de gramaticalización no noso romance do Tema

De entre as unidades lingüísticas de necesidade, a que con certeza máis ha chama-la atención do lector é a construción *Querer+Participio*, complexo verbal este que por diversos motivos — a súa total ausencia nos nosos estudos gramaticais, a súa aparición nun territorio lingüístico bastante amplo e a súa gran produtividade nese espazo, a súa utilidade dende o punto de vista informativo e de estilo, e o feito mesmo de constituír quizais un excelente exemplo de gramaticalización histórica do Tema— cremos merecente de máis unhas páxinas de análise.

2.2.1. Vitalidade e Xeografía de QUERER+Participio

Cofecedores da existencia da construción no concello de Pontearreas, decidimos realizar unha enquisa para procurar saber, entre outras cousas, se se trataba dunha forma exclusiva desa zona,

¹³ Resultanos bastante malo de caracterizar sintacticamente esta construción: a súa aparente unidade funcional fíxonos pensar durante algún tempo que poderíamos estar diante dun complexo perifrástico, pero o feito de que non manifeste un comportamento en bloque na proba da transformación interrogativa levounos a desistir de tal consideración:

As patacas levan estado aquí moito tempo Ø *¿Que levan feito as patacas?*

As patacas queren regadas Ø *¿Que queren as patacas?* [e non: **¿Que queren feito as patacas?*].

O seu tratamento como unha construción de PRTVO tamén pode presentar problemas:

El parece {parvo, integrado na sociedade, un elefante, ...}. Á marxe de cal sexa o tipo de unidade, calquera deses elementos pode verse sen problemas como desempeñando a función de PRTVO do SUX; forman parte claramente do mesmo paradigma.

As plantas queren {regadas, sulfatadas, auga, un pouco de sulfato, que alguén as regue, ...}. Neste caso sen embargo, se admitimos que todos eses elementos que aparecen entre chaves forman parte do mesmo paradigma (e, descartada a interpretación perifrástica, non parece haber ren que nos impida facer pensalo contrario) teríase que califica-la construción como de CDIR, o que parece un pouco forte dada a concordancia que mantén o participio respecto do SUX. Repárese no feito de que si se poden obter exemplos claros de construción predicativa con *Querer* cando este mantén o seu significado de 'desexar':

Quero a carta escrita para mañá ? Quéroa escrita para mañá.

El queríaicha apañada [a herba].

A falta dunha opción mellor, a concordancia en número e xénero co SUX parece unha razón de peso para considera-la función do participio na construción QUERER+Participio como a dun PRTVO do SUX.

ou ben se se atopaba viva noutras partes de Galicia. Elaboramos así un cuestionario (V. máis abaixo) no que amais da expresión que nos ocupa incluímos unha petición de información sobre outras dúas secuencias lingüísticas, e entregáramolo en diversos centros de ensino¹⁴. Os datos obtidos foron sorprendentes e puxeron de manifesto a enorme vitalidade dun complexo constructivo nunha considerable zona do país, paradoxalmente das mellor comunicadas e das máis poboadas, que ata agora os estudos lingüísticos sobre o galego ignoraron completamente.

Aínda que a delimitación completa da área lingüística na que se utiliza QUERER + Participio precisaría da realización dun maior número de enquisas nun maior número de puntos, coa información que posuímos coidamos estar xa en disposición de ofrecer unha serie de puntos xeográficos de localización segura da unidade sígnica descrita. Coma no caso da forma estudada noutro traballo, *Nonón*, para a confección do listado só tivemos en conta aquelas enquisas nas que se declarase un coñecemento moi directo da construción, é dicir, aquelas nas que aparecese riscada a opción «Utilízoa con frecuencia» ou a de «Escóitolla a miña nai, meu pai ou meus titores», prescindindo daquelas nas que só se marcasse cunha cruz a opción «Algunha vez escoiteilla a alguén»; amais, evidentemente, tivemos tamén presente o feito de se engadiren ou non exemplos e de estaren estes correctamente utilizados (especialmente seguros nos pareceron aqueles que se coñecen claramente extraídos da fala viva, pola utilización dun tipo de léxico típico no ámbito familiar), e mailo

¹⁴ En concreto, nos seguintes:

Ponteareas: Colexio Público Fermín Bouza Brey, Instituto de Formación Profesional, Instituto de Bacharelato.

O Porriño: Instituto de Bacharelato.

Vigo: Universidade de Vigo (alumnos de Filoloxía), Instituto de Bacharelato en Teis.

Pontevedra: Escola Universitaria de Formación de Profesorado de EXB.

Santiago: Universidade de Santiago (alumnos de Filoloxía, alumnos de Xornalismo).

A Coruña: Universidade da Coruña (alumnos de Filoloxía).

Lugo: Escola Universitaria de Formación de Profesorado de EXB.

Verín: Instituto de Formación Profesional, Instituto de Bacharelato.

A estes centros incorporamos nun segundo momento os seguintes:

Caldas de Reis: Instituto de Bacharelato «Aquis Celenis».

Touro: Colexio Público de «Fonte-Díaz».

Mazaricos: Colexio Público Pino de Val.

As Pontes: Instituto de Formación Profesional das Pontes.

De novo gustárame expresa-las miñas beizóns a tódolos profesores e alumnos que con grande entusiasmo participaron na realización desta enquisa.

feito tamén de se acompañar algún tipo de explicadeira sobre o significado da construción e de que este fose o correcto; para a localización exacta buscamos nomeadamente casos nos que a nai e o pai e/ou o titor ou titores tivesen o mesmo lugar de nacemento e de residencia.

Velaquí os puntos de localización (V. mapa):

Ponteareas, O Porriño, Mos, Salvaterra, Salceda de Caselas, As Neves, Arbo, Crecente, Mondariz, Tui, Tomiño, Nigrán, Vigo, Redondela, Soutomaior, Moaña, Cangas, Bueu, Pontevedra, Poio.

Como vemos, con todos estes concellos queda delimitada unha área bastante compacta que comprende practicamente toda a metade sur da provincia de Pontevedra.

Pero amais da identificación dunha serie de puntos xeográficos, a enquisa sérvenos tamén para saber algo verbo da súa vitalidade no territorio galego. É certo que os datos porcentuais do total de enquisas realizadas non son indicativos demasiado¹⁵, pero si pode ofrecer bastante interese tomar algún municipio no que se poida asegura-la existencia da expresión e máis do que se dispoña dun considerable número de mostras, e comproba-lo grao de coñecemento e utilización do sintagma (aínda que só dentro dun grupo de idade determinado). Así o fixemos no caso do concello que se cita. Os resultados foron os seguintes:

¹⁵ Habería que planificar moito máis do que se fixo a escolleira de zonas de Galicia nas que realiza-la enquisa e mailo número de cuestionarios a cubrir por punto e por provincia en correspondencia coa poboación existente; tería tamén que se alarga-lo universo dos entrevistados a persoas de diversas profesións e doutros grupos de idade, así como non ter en conta a poboación non galegofalante.

Así a todo, indicamos eses datos como curiosidade:

Total de enquisas: 1852 (non se computan as máis de trescentas que realizamos nun segundo momento).

Universo: o núcleo dos entrevistados contítúeno alumnos con idades comprendidas entre os 11 e os 30 anos.

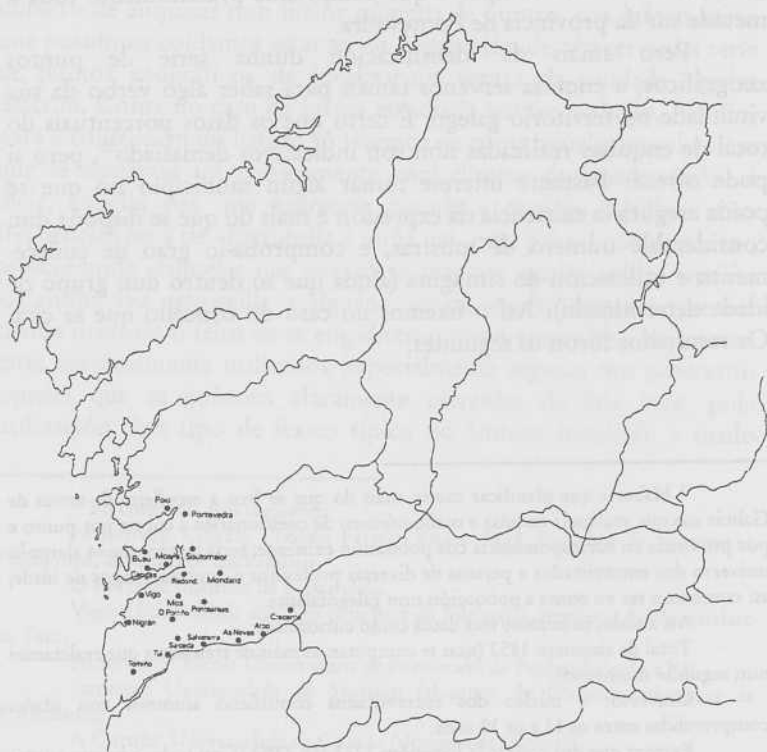
Persoas que din coñece-la locución: 1273 (68,73%) [Con todo, cómpre anotar que un considerable número delas confundiu a construción de participio coa de substantivo (*o cocido quere sal*), practicamente xeral a toda Galicia. Amosámo-las porcentaxes brutas, o que os entrevistados contestaron exactamente, sen realizarmos tipo ningún de operación de peneira].

Utilízana con frecuencia: 286 (15,44%).

Non a utilizan con frecuencia pero escóitanllela ós seus pais ou titores: 454 (24,51%).

Algunha vez escoitáronlla a alguén: 533 (28,77%).

Persoas que din non coñece-la locución: 579 (31,26%).

MAPA
Xeografía de QUERER + PARTICIPIO

Concello de Pontearreas:

Total de enquisas: 259.

Universo: alumnos con idades comprendidas entre os 11 e os 18 anos. Só tivemos en conta aquelas nas que constase o nacemento e residencia dos dous ou de alomenos un dos pais en Pontearreas (na vila ou en calquera das súas vinte e catro parroquias) e mailo feito de falaren ambos "Sempre" ou "Ás veces" en galego.

Persoas que din coñece-la locución: 249 (96,13%).

Utilízana con frecuencia: 77 (29,72%).

Non a utilizan con frecuencia pero escoítanllela ós seus pais ou titores: 112 (43,24%).

Algunha vez escoitáronlla a alguén: 60 (23,16%).

Persoas que din non coñece-la locución: 10 (3,86%).

Trátase, como se pode comprobar, dunha construción sintáctica que no seu espazo natural de existencia é coñecida pola xeneralidade da poboación. De aí que sorprenda máis se cabe a súa ausencia das gramáticas do galego, tendo en conta, de por parte, que non se ha tratar dunha construción excesivamente moderna por canto que a atopamos tamén en falantes de idade avanzada¹⁶.

2.2.2. Funcionalidade do complexo

Indicamos a seguir tódolos tipos de secuencias lingüísticas que coidamos que é preciso ter en conta para unha completa visión dos feitos:

[1] Carme quiere auga (= Carme 'desexa' auga).

[2] As patacas queren auga (= As patacas 'precisan' auga).

[3] Ti aí o que queres é auga, ¿non si? (= o que precisas).

Ti o que querías ben o sei eu, unha tralla, que che quedaran as ronchas nas costas para sempre.

[4] O que se quiere é auga (= o que se precisa).

Ben, pois..., nada, o que se quiere é non levar un golpe; non levando golpe...

[5] As patacas queren regadas.

[6] É preciso rega-las patacas.

[7] As patacas é preciso regalas.

[8] Hai que rega-las patacas.

¹⁶ Sen ir máis lonxe, algúns dos exemplos anotados máis enriba foron tomados dunha persoa que pasaba dos noventa anos.

Como vemos polos exemplos de [1] a [4], operou no verbo QUERER unha ampliación das súas posibilidades de combinación léxica:

QUERER (só con suxeitos 'animados') Ø QUERER (tamén con suxeitos 'non animados'), ó tempo que unha expansión semántica¹⁷:

QUERER ('desexar') Ø QUERER ('precisar').

Os exemplos de [3] amosan que a expansión semántica se fai efectiva en tódolos casos e, así, o senso de 'precisar' pode actuar ben actuado con suxeitos 'animados'. De tódolos xeitos, dada a extraordinaria productividade sincrónica dos exemplos de [2], é moi probable que o proceso de expansión semántica de QUERER se iniciase correlativamente á ampliación das súas posibilidades de combinación léxica e que só nun segundo momento esa determinada acepción adquirida se estendese tamén ás secuencias de [3] (e, daquela, ás de [4]).

Se confrontamos agora o exemplo que aparece en [5] co que figura en [6] (*As patacas queren regadas / É preciso rega-las patacas*), comprobaremos que posúen un contido referencial idéntico (a necesidade de rega-las patacas) pero un distinto contido informativo ou comunicacional (noción que ten que ver coa actitude comunicativa do falante cara ós elementos da súa mensaxe). A construción QUERER+Participio é un procedemento que nos permite tematiza-lo sintagma 'patacas', quérese dicir, traelo e situalo como primeiro elemento da cláusula, orientando así a secuencia

¹⁷ Estamos, logo, fóra dos usos figurados que tamén se escoitan na fala do tipo: *A auga quere vir* [situación: abrindo unha billa dun lavabo pouco antes de que volvese á súa normalidade o subministro de auga]. Aínda que este sexa agora un tema á parte, verbo da construción QUERER+Infinitivo cómpre puntualiza-lo seguinte, en contraposición ó que dende hai tempo se vén apuntando (Rojó, 1974:68), (Álvarez/Monteagudo/Regueira, 1986:406):

a) A construción é perfectamente corrente referida a calquera tipo de verbos, sexan meteorolóxicos ou non.

b) Cremos que non se pode falar para este sintagma de ningún tipo de deslexicalización ou gramaticalización do verbo *querer* que nos autorice a clasificala á beira das perífrases. Para nós, o verbo conserva o significado que lle é propio ('desexar', 'ter ganas de') e o único que acontece é que se aplica metaforicamente a SUXs con referente inanimado. A isto hai que lle suma-lo feito de que se efectuámo-la proba da transformación interrogativa o que nos sae é unha clara mostra dun comportamento non unitario da construción: para o exemplo enriba sinalado é perfectamente posible: *¿Que quere a auga?* Xa que logo, esta construción débese caracterizar sintacticamente como volitiva, igual cás que aparecen con SUXs animados.

lingüística segundo a perspectiva por nós desexada. Do que se quere falar en [5] é de 'patacas' (e só nun segundo momento dunha necesidade); polo contrario, do que se quere falar en [6] é dunha necesidade (e só nun segundo momento de 'patacas'). Estamos a nos referir, pois, a prioridades informativas por parte do emisor.

Agora ben, ¿que diferenza pode existir, entón, entre unha secuencia como [5] e outra como [7] (*As patacas queren regadas / As patacas é preciso regadas*)?

Pois ningunha agás o seguinte: mentres que [7] é unha secuencia lingüística informativamente marcada, xa que se alterou a orde normal dos elementos na cláusula¹⁸, [5] constitúe un tipo de construción informativamente non marcada, porque se produciu a gramaticalización do tema en suxeito. Houbo neste último caso un axuste a un patrón sintáctico (e lembremos que no galego, e na maioría das linguas indoeuropeas, o tema non marcado das cláusulas declarativas activas é case sempre o suxeito)¹⁹ de xeito que é posible identificar tal construción como non marcada (Jiménez Juliá, 1986: 109)²⁰.

Semella, logo, que nos atopamos en QUERER+Participio cun excelente exemplo de gramaticalización histórica do tema (en suxeito) no noso romance, de xeito similar ó que se postula para a pasiva en estadios de lingua anteriores.

O proceso evolutivo que podemos supor é o que segue:

QUERER ('desexar'): Ø QUERER₁ 'desexar'.

Ø QUERER₂ 'precisar': Este significado posibilita estruturas como: *Quérese fala-las cousas* (similar a: *É preciso fala-las cousas*), na que se tematizámo-lo sintagma 'as cousas' obtémo-la secuencia: *As cousas quérese falalas*, e que sometida a un proceso de gramaticalización deriva en: *As cousas queren faladas*²¹.

¹⁸ Nas cláusulas xeradas por verbos e expresións unipersoais do tipo *Cumprir, Ser preciso* ..., a orde non marcada está representada polo SUX posposto ó PRED (o mesmo ca en estruturas con valor existencial: *existen moitos problemas para podermos comezar*).

¹⁹ Sobre unha mostra de 754 linguas repartidas por igual entre os cinco continentes, C. Hagège (1982:59) estableceu as seguintes porcentaxes tocante á orde de construción normal nas linguas do mundo: SOV (39%), SVO (36%), VSO (15%), outros casos (10%).

²⁰ Jiménez Juliá (1986). Cfr. tamén Givon (1976) e Hagège (1978).

²¹ A única dificultade para admitirmos a última transformación parece residir na aparente alteración da estrutura semántica da secuencia. Parece claro que dende o punto de vista da substancia do contido as dúas secuencias se refiren ó mesmo (así queda de manifesto pola frecuente identificación por parte dos enquisados da

Logo da gramaticalización, o normal é que o tema primitivo siga actuando como tal (Jiménez Juliá, 1991:146), pero a partir dese momento son posibles xa todo tipo de ordes marcadas: *Queren faladas as cousas*.

2.2.3. A transitividade do segundo verbo

A seguir mencionamos unha boa reste de exemplos, todos eles achegados directamente polos propios informantes enquisados, que nos permitirán comproba-la productividade do mecanismo construtivo. A única condición que se precisa é que o verbo que acompaña a *querer* sexa transitivo:

- É preciso afia-la gadaña - A gadaña quere afiada.
- É preciso amaña-los zapatos - Os zapatos queren amañados.
- É preciso apañar esas mazás - Esas mazás queren apañadas.
- É preciso arranxa-la bicicleta - A bicicleta quere arranxada.
- É preciso arromba-los libros - Os libros queren arrombados.
- É preciso aspira-lo coche - O coche quere aspirado.
- Era preciso baldarte polo que fixeches - Querías baldado polo que fixeches.
- É preciso cambia-las mantas - As mantas queren cambiadas.
- Era preciso capalos - Querían capados.
- É preciso cava-la viña - A viña quere cavada.
- É preciso caza-lo raposo - O raposo quere cazado.
- É preciso cocer ben a empanada - A empanada quere ben cocida.
- É preciso coidar esas flores - Esas flores queren coidadas.

construcción QUERER+Participio coa de SER PRECISO ou mesmo coa de HABER QUE) pero dende o punto de vista da forma do contido en QUERER+Part. explicitase o Experimentador da necesidade e en SER PRECISO este queda indeterminado (aínda que como dicimos, dende o punto de vista das referencias isto sexa secundario).

Neste senso, un proceso máis claro de gramaticalización do tema en galego pode suporse para explica-la existencia en galego do verbo *importarse* (documentámolo no concello de Ponteareas):

- Eu non me importo por iso.
- El non se importa moito por elas [polas troitas] [=non se mata moito polas troitas, non lle apaixonan moito como comida].
- [Un pai aprendéndolle a un fillo a face-lo nó da gravata] Non te importes que quede retorcido [o nó da gravata], o asunto é que ...

O proceso evolutivo parece agora moi evidente:

A min non me importa iso Ø *Eu non me importa iso* Ø *Eu non me importo por iso*. Neste caso a estrutura semántica mantense (o mesmo ca se comparámo-las secuencias: *Ó neno apañouno un coche* - *O neno foi apañado por un coche*).

Era preciso colgalos dun piñeiro - Querían colgados dun piñeiro.
 Era preciso colgarte - Querías colgado.
 É preciso come-lo chocolate - O chocolate quere comido.
 É preciso corta-la herba - A herba quere cortada.
 É preciso cose-los calcetíns na punta - Os calcetíns queren cosidos na punta.
 É preciso dicirlle iso a el, que é o responsable - Iso quérelle dito a el, que é o responsable.
 É preciso dobra-la roupa - A roupa quere dobrada.
 Era preciso ensinar á María - A María quería ensinada.
 É preciso estudia-la lección - A lección quere estudiada.
 Era preciso face-lo traballo - O traballo quería feito.
 Era preciso face-los pasteis - Os pasteis querían feitos.
 É preciso falar ese asunto antes de pórse a facelo - Ese asunto quere falado antes de pórse a facelo.
 É preciso ferve-lo caldo - O caldo quere fervido.
 É preciso fregar ese chan - Ese chan quere fregado.
 É preciso fresa-la horta - A horta quere fresada.
 É preciso labra-los campos - Os campos queren labrados.
 É preciso ler ese libro - Ese libro quere lido.
 É preciso leva-los zapatos ó zapateiro - Os zapatos queren levados ó zapateiro.
 Era preciso leva-la saia a arranxar porque está estreita - A saia quería levada a arranxar porque está estreita.
 Era preciso mandalos prender - Querían mandados prender.
 É preciso pinta-la casa - A casa quere pintada.
 Era preciso poda-las maceiras - As maceiras querían podadas.
 É preciso prancha-lo pantalón - Os pantalóns queren pranchados.
 É preciso rega-lo millo - O millo quere regado.
 É preciso remenda-lo pantalón - O pantalón quere remendado.
 Era preciso sacha-lo campo - O campo quería sachado.
 É preciso salga-los xamóns - Os xamóns queren salgados.
 Era preciso sementa-las patacas - As patacas querían sementadas.
 É preciso subi-lo pantalón - O pantalón quere subido.
 É preciso sulfata-las viñas - As viñas queren sulfatadas.
 É preciso tende-la roupa - A roupa quere tendida.
 É preciso termina-lo traballo - O traballo quere terminado.
 É preciso verniza-la porta - A porta quere vernizada.

Secomasí, existe unha excepción (que saibamos, a única) co verbo *morrer*, verbo que na correspondente cláusula de necesidade con SER PRECISO vén ser *matar*.

Era preciso mata-los políticos - Os políticos querían mortos.
 Era preciso matar eses xogadores - Eses xogadores querían mortos.

Aínda que ignorámo-la razón de tal excepción, trátase sen dúbida dun problema que ten que ver coa diacronía, co feito de como comezou a se forma-la construción. Dende o punto de vista da sincronía, do que actúa hoxe na mente do falante, trátase simplemente dun problema de norma, e non de sistema²².

Pero se a devandita podemos catalogala como unha anomalía no significante (temos *morrer* en conta de *matar*, pero o significado non varía), nestoutro caso particular a anomalía prodúcese na interpretación semántica da construción:

O neno quere comido.

Se ben nunha sociedade antropófaga podería interpretarse neno como o obxecto a comer, entre nós o normal é que vexamos neno como a persoa a alimentar. Daquela, a correspondente cláusula con SER PRECISO que aquí temos non é normalmente (aínda que lingüisticamente sería posible): *É preciso come-lo neno*, senón: *É preciso darlle de comer ó neno*.

2.3. Necesidade vs. Obriga

Reparando nas respostas que alumnos e profesores ofreceron verbo do significado da construción, verificámo-lo estreitamente conectadas que se atopan estas dúas nocións, necesidade e obriga. En efecto, así como moitos falan de que o que se expresaba en *As patacas queren regadas* era unha necesidade e a fixeron equivaler a secuencias como as vistas ata agora (*É preciso rega-las patacas*, *Necesítase rega-las patacas*, ...), outros moitos declararon que o que aí vían era unha obriga e a equivalencia que ofreceron foi coa perífrase HABER QUE (*Hai que rega-las patacas*).

De tódolos xeitos, se nos detemos por uns intreiros na cuestión veremos que se trata de dúas nocións semánticas que cómpre diferenciar:

Eu preciso ir [=eu sinto esa necesidade] / Eu teño que ir [=eu teño esa obriga].

²² Co verbo *limpar*, ó carón da construción con participio (*O coche quere limpad*) é moi frecuente a súa formación co adxectivo correspondente (*Os zapatos queren limpos*, *O cuarto quere limpo*, *A mesa quere limpa*, *Estas portas queren limpas*, *Quería un pouquiño máis limpo*) [Exemplos extraídos dos achegados polos alumnos].

É preciso que vaia [=séntese esa necesidade] / Eu teño que ir [=é obrigatorio que vaia: a) porque alguén ou algo o necesita; b) porque a alguén lle peta].

Parece evidente que a conexión semántica entre as secuencias desta última oposición procede de algo que quere situado na interiorización que facemos da realidade extralingüística: adoito, cando descubrímo-la existencia dunha necesidade, estamos a recoñecer asemade a existencia dunha obriga contraída por alguén (nestes casos a expresión de necesidade refírese ó mesmo, a unha obriga, pero suavízase ó utilizar un procedemento indirecto: [*indicación extraída da propia enquisa que elaboramos*]: *Outros domicilios nos que viviras por un longo período (só é preciso que poñas o lugar e o tempo)*²³, e viceversa, tamén é frecuente que a obriga proceda dunha necesidade (neste caso a expresión de obriga refírese a unha necesidade pero como unha maneira de facela máis perentoria: *Non aguanto máis aquí, preciso saír, teño que saír*). Pero isto non é necesariamente así: pode haber necesidade sen obriga e obriga sen necesidade.

Xa que logo, os significados de lingua das expresións de necesidade e das de obriga son distintos, e isto compróbase tanto en contextos específicos nos que queda claro que o contido referencial difire bastante por explicitarse a existencia dunha obriga sen necesidade (*Tiven que ir porque lle deu a gana*), ou viceversa, dunha necesidade sen obriga (*Non teño que ir, pero preciso ir*), coma noutros nos que aínda o que se queira dicir sexa o mesmo, a utilización dunha ou doutra forma engade á expresión lingüística uns matices substanciais de contido diferentes: obrigatoriedade atenuada [sdo: necesidade que pide o cumprimento dunha acción por parte de alguén] e necesidade perentoria [sdo: obriga que xorde dunha necesidade].

De todo isto concluímos que as formas que se reparten entre esas dúas nocións deben manterse en campos semánticos diferentes.

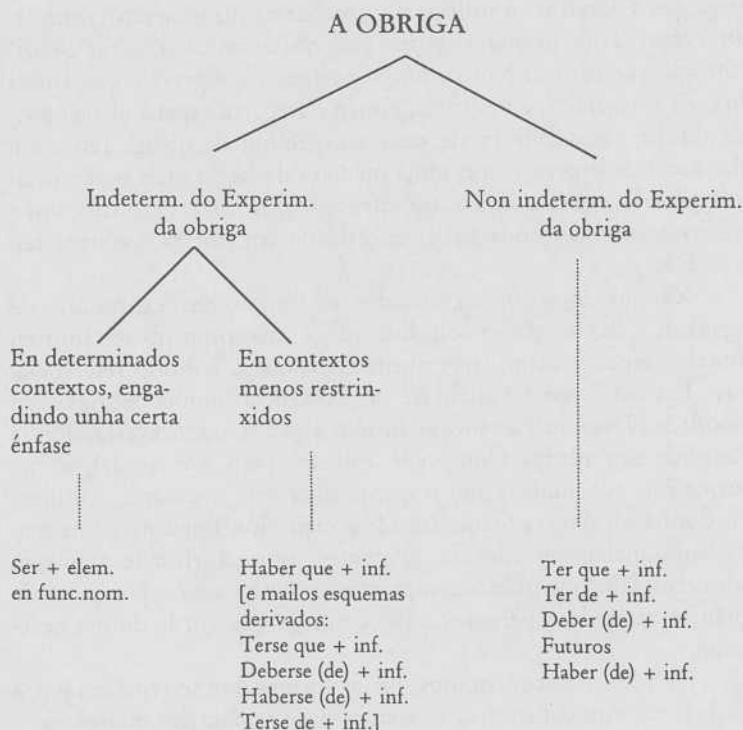
²³ Obs. a atenuación da obriga fronte á alternativa: *Só tes que pó-lo lugar e o tempo* (neste caso daríamos por suposta unha obriga que podería non ser moi ben vista polo enquisado).

3. A obriga

3.1. As oposicións na obriga [V. cadro número 2]

1a. Indeterminación do Experimentador da obriga.

2a. En determinados contextos, engadindo unha certa énfase:
SER + Elemento en función nominal.

CADRO Nº 2

- Se vas é agora, se non xa vou eu [=ten que ser agora].
- -Hei de ir á misa pola tarde, -Vai pola tarde, pero é ir.
- -¿A que hora pensas erguerse mañá?, -Ás nove, -¡Ben, pero é ás nove!

- Isto hai que poñelo ben, non é deixalo todo tirado [=non se pode, non hai que, é obrigado non].
- Pero non é erguerse ás once do día.
- Isto é só pasala por agua [a roupa] [= simplemente hai que].
- Iso só é unha fervura.

2b. En contextos menos restrinxidos: HABER QUE + Infinitivo.

- -Esta cunca hai que lavalas, ¡como vai vir isto para a mesa!, -¡Outra vez!, ¿non está do viño?, -Esta cunca hai que lavalas, non hai máis.
- Hai que pecha-las ventás que xa veñen vareixas para dentro.
- Xa llos había que ter sacado [os ollos das patacas].
- Ai, unha cousa: mira que mañá hai que limpar estes cristais.
- Hai que fixarse, se un non se fixa [para o prezo cando un está de mercas], ¡probe de quen!
- Hai que ter pacencia.
- [o viño] Hai que vendelo polo que dea [o comprador].
- Isto había que tirar con el.
- ¿Os caixóns hai que poñelos no sitio, non si?
- ¿Hai que bota-lo viño así para que non queza, non si?
- Está descosido; hai que ter deste fío, ¿non, Anxo?, ¿ou fío negro?

O desexo de salientar unha determinada obriga de entre outras posibles pode provocar dislocacións na estrutura da perífrase:

- Non, alí o viño é bo, o que hai é que lle plantar cepeiras [=o que hai que facer é].²⁴
- O que hai é que ir cediño.²⁵

1b. Non indeterminación do Experimentador da obriga: TER QUE+ Infinitivo, HABER (DE)+ Infinitivo, Futuros, DEBER (DE)+ Infinitivo, TER DE+ Infinitivo:

Ter que+ Infinitivo

- Tes que face-la comida para ti e mais para teu pai.
- Aí polas tres e media temos que marchar, que nos ten que levar papá.
- Tiña que erguerme a correr cos cans.
- Tómao [o leite], si non téñocho que volver a quecer.
- ¿Hoxe tiveches que vir no coche, non tiveches?

²⁴ É tamén posible a supresión da cópula:

• No, alí o viño é bo, o que hai que lle plantar cepeiras.

²⁵ Ou ben:

• O que hai que ir cediño.

- Tes que fregar nelas [nas mans] para que che estean quentes.
- [muller falando soa]: Teño que busca-las medias, ¿eu sei onde as puxen?, podía [eu] poñelas aquí, ¿pero que queres?
- ¿A el tívolve que gustar, non tivo?
- [con incomodo e retranca]: Élle o mirmo, pero non, ten que ir para aí [para o cuarto de baño novo no canto de para o vello].

O mesmo que acontecía no ichote anterior, por razóns que teñen que ver co estrato informativo pódense producir alteracións na orde normal dos elementos da perífrase:

- O que a tes é que levar pola man [a nena].

Ter de + Infinitivo

- Maruxa, tes de frega-la louza antes de saír [=tes iso pendente de facer] [Álvarez/Monteagudo/Regueira, 1986:407]
- Antes de ve-la película tiñan de remata-lo seu labor [Álvarez/Monteagudo/Regueira, 1986:407]
- Tencionaba voltar á aldea, non sabía cando, pero tería de ser [Álvarez/Monteagudo/Regueira, 1986:407]
- Inda teño de face-las camas [=téñoas por facer, sen facer] [Álvarez Blanco, 1994:30]

Para os autores que se citan TER DE, empregada sobre todo na literatura, diferénciase de TER QUE porque esta expresa “un deber xeral”, mentres que a outra “se refire a unha acción de cumprimento obrigatorio pendente”.

Deber (de) + Infinitivo

- -Eu acabo nun instante, -Pois xa debías de ter acabado.
- Os vellos non deben de namorarse [Castelao].

Futuros

- Honrarás a teu pai e a túa nai [Álvarez/Monteagudo/Regueira, 1986:372]

Haber (de) + Infinitivo

- Pois mira, heiche dalos eu, pro ha ser coa condición que se morre has de ir gardalo ó pé do altar. ¿E por onde hei de ir? ¿E como hei dicir? [Santamarina, 1974:141]
- Anxo, cando poidas has de me pór aí uns craviños [na parede].
- Ti sabes onde has de colle-las patacas.

Para evitar usos incorrectos, cómpre ter en conta que HABER (DE)+Infinitivo non se emprega en galego para expresar unha obriga dentro dun marco temporal presente. Cando se utiliza esta forma o que se está a dicir é que vai ter lugar algo no futuro, e logo pode darse a entender situacionalmente que ese acontecemento futuro se dará como resultado dunha obriga (coma nos exemplos que se citan), pero, a diferenza do castelán, non pode haber obriga sen futuro:

Hai uns días escoitabamos a un político galego afirmar nun perfecto castelán que "los gallegos *hemos de ser* los más interesados en cambiar un sistema que nos perjudica, y que hace que la financiación de Cataluña sea ocho veces superior a la nuestra y la de Andalucía esté tres veces por encima". Evidentemente, a intención comunicativa do político non era nin moito menos a constatación dun feito futuro (*seremos os máis interesados*) senón alertar das graves consecuencias que para Galicia pode acarrexalo non cumprimento desa obriga. O galego non permite para eses casos a forma *hei (de) andar*, e utiliza no seu canto formas perifrásticas específicas de obriga (*Os galegos temos que se-los máis interesados, debemos ser, etc.*) [García Represas, 1996]

Cfr. tamén Álvarez Blanco (1996:30), que cita como inaceptable o exemplo *O locutor dun telexornal ha de contar nun estilo informal, coloquial e cotián, no canto dos correctos ten que contar, debe contar.

En definitiva, os matices obrigativos de HABER (DE)+Infinitivo son sempre secundarios respecto dos temporais.

4. Cabo

Vimos de estudia-las unidades formais existentes en dous eidos da gramática: a necesidade e maila obriga.

Para a expresión da necesidade o falante ten á súa disposición unha serie de recursos lingüísticos entre os que pode elixir segundo cales sexan os seus intereses comunicativos específicos:

a) De significado: se quere facer referencia a unha pura existencia de necesidade pode utilizar, entre outros, o complexo TER FALTA: *Eu teño falta* [fronte a outras expresións que concretan o tipo de necesidade; un falar, esa mesma expresión cunha construción preposicional: *Eu teño falta dun coche*, ou outras distintas: FACER FALTA (*A min faime falta un coche*), CUMPRIR (*A min*

cómpreme un coche), etc.]; se o que pretende é que a necesidade explicitada sexa de xeito unívoco unha condición para algo, a expresión FALTA QUE: *Falta que a muller queira*, resulta perfectamente axeitada; e se do que se trata é de indeterminalo Experimentador da necesidade, unha secuencia como HABER FALTA DE: *Hoxe non hai falta de nada*, pode servir para tal cometido.

b) De perspectiva²⁶: cando o que o emisor procura é priorizar unha información sobre outra, por exemplo, referirse antes ó Experimentador do proceso ca ó proceso mesmo, e iso sen alterala orde de elementos normal da secuencia, sabe que ten a posibilidade de utiliza-lo complexo verbal QUERER+Participio: *As patacas queren regadas*, cunha estrutura temática non marcada que responde precisamente á devandita prioridade comunicativa, fronte a outras expresións como SER PRECISO: *É preciso rega-las patacas*, con outra estrutura temática non marcada. Amais, a estrutura sintáctica pódelle valer tamén para perspectivizar, agora para tratar como máis centrais á predicación uns elementos sobre outros: cfr. *Eu preciso un coche vs. Eu teño preciso dun coche*²⁷.

c) Principalmente de estilo: o falante sabe intuitivamente que se utiliza *As patacas é preciso regalas* fronte a *As patacas queren regadas*, está practicamente a dici-lo mesmo dende o punto de vista do significado referencial²⁸, sabe tamén que o elemento informativo que se prioriza é nos dous casos o mesmo (*as patacas*), e que a diferenza fundamental reside en que no primeiro caso a orde de elementos normal está alterada. As diferenzas entre outros pares de secuencias de necesidade como *Eu preciso iso* e *A min faime falta iso* son aínda menores, xa que nestes dous casos amais da similitude referencial e da coincidencia en canto á estrutura temática temos tamén a mesma orde de elementos non marcada²⁹.

²⁶ A noción de perspectiva abrangue varios aspectos: a centralización, a tematización e a focalización.

²⁷ En galego, coma noutros romances, as funcións sintácticas SUX, CDIR e CIND (as únicas que se poden integrar no PRED mediante afixos ou mediante clíticos pronominais) sérvennos para pór nun primeiro plano, para situar no centro da predicación uns elementos da cláusula sobre outros [Cfr. García-Miguel (1992 e 1995)]:

A porta abriuse co vento - O vento abriu a porta.

Enche-lo toxo no carro - Enche-lo carro de toxo.

Acariñei a man de María - Acariñeille a man á María.

²⁸ Existe, con todo, unha diferenza no significado de lingua; como sinalamos no esquema de oposicións nun caso indeterminase o Experimentador e no outro non.

²⁹ As diferenzas tamén en canto ó significado de lingua son agora menores e derivanse do significado engadido polo propio esquema sintáctico, nun caso transitivo, e no outro non transitivo ou de menor transitividade. O recoñecemento desas

Verbo da obriga, como se viu, as cuestións son algo menos complicadas pero non deixa de haber aspectos interesantes a ter en conta.

Cun estándar en proceso de elaboración, o avance na tarefa descritiva do galego, do que se deriva principalmente unha ampliación das súas posibilidades expresivas, ha ter repercusión na fasquía futura do noso idioma.

Referencias bibliográficas

- Álvarez Blanco, R./ Monteagudo Romero, H./ Regueira Fernández, X.L. (1986): *Gramática Galega*. Galaxia: Vigo.
- Álvarez Blanco, R. (1994): «Gramática descriptiva e gramática prescriptiva», en *Cadernos de Lingua* 10, 19-35.
- García-Miguel, J.M. (1992): Aspectos de la estructura de la cláusula: transitividad y complementación preposicional en español, Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- (1995): *Las relaciones gramaticales entre predicado y participantes*, (Lalia, series maior 2). Santiago: Universidade de Santiago de Compostela.
- García Represas, D.(1992): “A afirmación”, *Cadernos de Lingua* 6, 47-64.
- (1995): “As marcas de certeza na interrogación polarizada en galego”, *Cadernos de Lingua* 12, 53-72.

diferencias supón xa un grao de afinamento na análise no que non nos figurou preciso entrar no presente estudio, pero que cómpre ter en conta para non se precipitar á hora de identificar como absolutamente sinónimas dúas secuencias determinadas. Como decote, a hipótese de traballo da que hai que partir é a de que se unha lingua, nun determinado rexistro, diferencia dous elementos dados é porque quere achegar algo distinto con cada un deles; o contrario non sería económico.

Para Vázquez Rozas (1995) no esquema sintáctico CIND-PRED-SUX o elemento que funciona de CIND (xeralmente animado) posúe un menor control sobre o proceso có elemento que funciona de SUX (tamén xeralmente animado) no esquema SUX-PRED-CDIR. Os casos máis claros que atopa verbo da oposición ‘+involuntariedade/-involuntariedade’ son aqueles nos que os elementos léxicos permanecen constantes (*A min rompeume a botella/Eu rompín a botella*), pero tamén hai outros nos que o lexema verbal varía (*A min gústame María/Eu amo a María; A min tocoume o posto/Eu gañei o posto; A min faime falta iso/Eu preciso iso*).

- (1996): "Formas compostas no verbo galego", *Actas do I Congreso Internacional A Lingua Galega: Historia e Actualidade*, ILG- Universidade de Santiago (no prelo).
- (1998): "L'expression du doute en galicien", *Actes du XXII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes. Volume VII: Sémantique et pragmatique*. Bruxelles, pp. 269-276.
- Givon, T. (1976): «Topic, Pronoun and Grammatical Agreement», en Ch. N. Li (ed.), *Subject and Topic*. Nova York: 151-188.
- Hagège, C. (1978): «Du thème au thème en passant par le sujet. Pour une théorie cyclique», *La Linguistique* 14 (2), 3-38.
- (1982): *La structure des langues*. París: Presses Universitaires de France.
- Jiménez Juliá, J. (1986): *Aproximación al estudio de las funciones informativas*, Málaga: Ágora.
- (1991): «Sobre neutralización y funciones sintácticas», *Verba* 18, 129-164.
- Rojó, G. (1974): *Perífrasis verbales en el gallego actual*, Verba, Anexo 2.
- Santamarina, A. (1974): *El verbo gallego*, Verba, anexo 4, Universidade de Santiago de Compostela.
- Vázquez Rozas (1995), *El complemento indirecto en español*, Lalia, series maior 1, Universidade de Santiago de Compostela.

ENQUISA

NOME E APELIDOS:

IDADE:

LUGAR DE NACEMENTO:

DOMICILIO:

OUTROS DOMICILIOS NOS QUE VIVIRAS POR UN LONGO PERÍODO (SÓ É PRECISO QUE POÑAS O LUGAR E O TEMPO):

¿FALAS GALEGO? : ☐ Sempre ☐ Ás veces (☐ Só coa familia
☐ Outros casos. Especificar:) ☐ Nunca

NAI:

IDADE:

PROFESIÓN:

LUGAR DE NACEMENTO:

LUGAR DE RESIDENCIA:

OUTROS LUGARES RESIDENCIAIS DURANTE TEMPADAS LONGAS:

¿FALA GALEGO? : ☐ Sempre ☐ Ás veces ☐ Nunca

PAI:

IDADE:

PROFESIÓN:

LUGAR DE NACEMENTO:

LUGAR DE RESIDENCIA:

OUTROS LUGARES RESIDENCIAIS DURANTE TEMPADAS LONGAS:

¿FALA GALEGO? : ☐ Sempre ☐ Ás veces ☐ Nunca

TITOR (-ES):

PARENTESCO:

IDADE:

PROFESIÓN:

LUGAR DE NACEMENTO:

LUGAR DE RESIDENCIA:

OUTROS LUGARES RESIDENCIAIS DURANTE TEMPADAS LONGAS:

¿FALA GALEGO? : ☐ Sempre ☐ Ás veces ☐ Nunca

Observa as seguintes secuencias nas que aparece a construción QUERER+Participio:

- As patacas queren regadas.
- O pantalón quere lavado.
- Querían mortos.

¿Coñeces esa construción?:

- ☐ Si: (Se é o caso podes pór unha cruz en máis de unha opción):
- ☐ Utilízoa con frecuencia.
- ☐ Escóitolla a ☐ miña nai, ☐ meu pai, ☐ meu (-s) titor (-es)
- ☐ Algunha vez escoiteilla a alguén (avós, veciños, amigos... ¿Sabes de onde é esa persoa?).

¿Poderías pór máis exemplos? (Utiliza se queres o reverso do papel).

¿Para ti que significa, a que equivale?

Toma algún dos exemplos e imaxina que aparece como reposta a unha pregunta, ¿cal ou cales poden ser esas preguntas?

☐ Non:

¿Que cres que pode significar?

Fíxate agora nestes enunciados nos que aparece a construción QUEN SABE+Subxuntivo):

• O pan quen sabe chegue.

• Eu quen sabe vaia.

• El quen sabe fora.

¿Coñeces esa construción?:

☐ Si: (Se é o caso podes pór unha cruz en máis de unha opción):

☐ Utilízoa con frecuencia.

☐ Escóitolla a ☐ miña nai, ☐ meu pai, ☐ meu (-s) titor (-es)

☐ Algunha vez escoiteilla a alguén (avós, veciños, amigos... ¿Sabes de onde é esa persoa?:).

¿Poderías pór máis exemplos? (Utiliza se queres o reverso do papel).

¿Para ti que significa, a que equivale?

☐ Non:

¿Que cres que pode significar?

Velaquí, para rematar, dous exemplos que conteñen a expresión NONÓN:

• ¿Non fíxéche-lo traballo, nonón?

• ¿Non vas á piscina, nonón?

¿Coñeces esa expresión?:

☐ Si: (Se é o caso podes pór unha cruz en máis de unha opción):

☐ Utilízoa con frecuencia.

☐ Escóitolla a ☐ miña nai, ☐ meu pai, ☐ meu (-s) titor (-es)

☐ Algunha vez escoiteilla a alguén (avós, veciños, amigos... ¿Sabes de onde é esa persoa?:).

¿Poderías pór máis exemplos? (Utiliza se queres o reverso do papel).

¿Para ti que significa, a que equivale?

☐ Non:

¿Que cres que pode significar?

OBSERVACIÓNS

Kabatek, J. (2000): *Os falantes como lingüistas. Tradición, innovación e interferencias no galego actual*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 452 páxs.

Johannes Kabatek, profesor na Universidade de Tübinga (Alemaña), elaborou a súa tese de doutoramento sobre a variación e as variedades lingüísticas no galego actual baixo a dirección da profesora Brigitte Schliebe-Lange -recentemente falecida- e de Eugene Coseriu, tese que publicou co título de *Die Sprecher als Linguisten: Interferenz- und Sprachwandelphänomene dargestellt am Galicischen der Gegenwart* (Tübinga, Max Niemeyer, 1996). A versión que acaba de editar Edicións Xerais de Galicia é o resultado dunha revisión daquel traballo orixinal e dunha adaptación ó galego, iniciativa que tódolos que nos movemos con dificultades pola lingua alemana agradecemos infinitamente.

A edición da obra en galego é aínda máis pertinente tendo en conta que o autor é un bo coñecedor da situación lingüística e sociolingüística galega, tal como tivo ocasión de demostrar en artigos e relatorios que foi presentando e publicando durante os anos noventa (véxanse, só como exemplos, algúns traballos que recolemos nas referencias bibliográficas finais). Nestes traballos o profesor Kabatek introducíase en áreas de investigación que nalgúns casos xa foran tratadas pola sociolingüística galega aínda que de forma insuficiente ou parcial, como era o caso, por exemplo, da interferencia lingüística ou da definición das variedades lingüísticas situadas no continuo galego-castelán; e tamén tratou outras áreas e temas que non espertaran máis ca atencións anecdóticas e moi esporádicas, como foi tamén o caso do galego urbano, da variación diafásica no galego actual, ou da lingua galega dos medios audiovisuais. Neste sentido o autor é un observador privilexiado de grande parte dos cambios, fluctuacións e incertezas que se veñen deitando sobre a evolución formal da lingua galega nestes últimos vintecinco anos.

Os lectores que se acheguen a esta obra atoparán os resultados dun traballo de investigación sobre o galego actual desde unha perspectiva lingüística e sociolingüística. O obxecto de estudo central é a conformación da lingua común: cómo se constrúe lingüisticamente, qué opinións e ideoloxías a sustentan, qué consecuencias ten para o devir da lingua galega, etc. Tal obxecto de estudo supón ter en conta os resultados e mailas interaccións entre dous grandes procesos en que se insire a lingua nesta derradeira parte do século XX: por un lado, a xeira de revitalización social e institucional suscitada con forza trala restauración democrática de mediados dos setenta, e por outro o proceso de codificación e de estandarización contemporánea da lingua galega. Para avanzar no estudo do galego actual no marco deseñado pola revitalización e pola estandarización, Kabatek analiza os fenómenos lingüísticos que están presentes na lingua galega actual, en forma de elementos 'tradicionais' e 'innovadores', e tal análise dos fenómenos lingüísticos complementase coa observación das percepcións que os individuos teñen sobre tales fenómenos e formas lingüísticas, así como sobre as avaliacións das variedades lingüísticas que se poden illar, desde os trazos pertencentes ou asociados coas variedades tradicionais ou populares do galego ata

os elementos identificativos da variedade estándar, pasando polas formas procedentes do castelán.

Desde o punto de vista metodolóxico, esta investigación encádrase no seo dos traballos de corte cualitativo, onde se analiza a variación lingüística no galego actual mediante a consideración das opinións e das prácticas lingüísticas fuxindo da obtención de resultados estatisticamente significativos e buscando, pola contra, profundar na textura dos fenómenos lingüísticos coa observación das condutas lingüísticas e coa análise dos xuízos metalingüísticos emitidos polos informantes. A realización de entrevistas en profundidade e de gravacións espontáneas permitiu arrequenta-la información ideacional, ó tempo que forneceu unha información moi valiosa sobre as características lingüísticas dos distintos tipos de informantes.

O núcleo expositivo da obra consta de tres partes: unha primeira dedicada a mostrar e a debate-los aspectos teóricos máis salientables -que serán retomados posteriormente nas distintas partes da investigación-, unha segunda centrada nas delimitacións e nas implicacións da metodoloxía utilizada para a análise do caso galego, e finalmente unha terceira destinada a mostra-los resultados do traballo empírico. O remate da parte argumental do libro realízase cun capítulo de conclusións, que dá paso ás referencias bibliográficas manexadas. Unha parte non menos relevante do traballo é a que está incluída como apéndice -un total de cinco apéndices, en realidade-, que figura baixo a denominación de 'cuestionarios e transcripción'. Entre todos eles é especialmente salientable a reprodución das entrevistas realizadas cos 30 informantes que son o obxecto de estudo do traballo, todas elas encabezadas por unha ficha informativa na que se detalla o perfil sociolingüístico e lingüístico de cada informante en cuestión, así como diversos comentarios pertinentes para entender e interpreta-la información biográfica e lingüística de cada un/unha.

A consideración dos aspectos teóricos que enmarcan a argumentación sobre a interferencia lingüística e sobre os fenómenos de variación social e contextual na lingua galega constitúe o obxecto de estudo do capítulo primeiro (páxs. 17-64). Situado no marco da tradición lingüística estruturalista e debedor da liña funcionalista desenvolvida por Eugene Coseriu, Kabatek dedícalle unha atención preferente ó concepto de interferencia lingüística, para o cal parte da caracterización clásica de Uriel Weinreich e remata coa proposición dunha tipoloxía orixinal, axeitada para a descrición de tales procesos lingüísticos nas situacións de contacto entre linguas tipoloxicamente 'emparentadas' (páx. 34 e ss.): interferencia por *transposición*, interferencia de *converxencia*, interferencia de *diverxencia*, e interferencia por *ultracorrección*. Outros aspectos relacionados, como a vinculación entre interferencia e cambio lingüístico ou a consideración da interferencia como un continuo, son tamén obxecto de atención nas páxinas seguintes deste capítulo.

O treito final deste capítulo teórico está dedicado á xustificación do estudo dos xuízos metalingüísticos dos falantes, do interese que tales opinións teñen para a análise do obxecto de estudo, e das dificultades e limitacións que están presentes neste tipo de temas. Tal como sinala o autor, "neste contexto hai que facerse polo menos tres preguntas: cáles son os elementos dos que os falantes son conscientes á hora de falar e de cáles poden ser conscientes, cómo pode o saber dos falantes influír nos seus actos de falar, [e] cómo se pode investigar este saber e o proceso de influenciación dos actos de falar" (páx. 56). Compróbase, xa que logo, a relevancia do universo de actitudes e crenzas ante un obxecto tan delicado

como é o conformado polas formas lingüísticas, sometido a transformacións moi severas nestes tempos recentes.

O segundo capítulo (páxs. 65-95) ten un obxectivo dobre: por un lado, busca delimita-lo obxecto de estudio -concretamente, as variedades lingüísticas e a variación no galego actual-, e para cumprir ese cometido desenvolve unha caracterización xeral da historia social e lingüística do galego ata chegar ó momento histórico actual; por outro lado, procura expoñer-la metodoloxía seguida na investigación. Respecto da metodoloxía, o autor fai unha descrición moi completa das técnicas e dos procedementos empregados para observar-las prácticas lingüísticas dos informantes e para recadar información significativa sobre as súas opinións e xuízos arredor das formas e variantes lingüísticas, das variedades e dos grupos sociolingüísticos. O remate do capítulo utilízase para valorar-lo alcance e mellores límites da metodoloxía utilizada, quedando de manifesto, a carón das indubidables fortalezas que presenta, certas limitacións dun estudio cualitativo desta natureza: imposibilidade para sinala-la difusión social dos fenómenos lingüísticos detectados, ou dificultades para dixerar tendencias estruturais evolutivas, entre outras.

O terceiro capítulo -que leva por título 'Parte descriptiva. A lingua dos informantes e os seus xuízos metalingüísticos' (páxs. 97-226)- constitúe a núcleo central do libro e da investigación realizada por Kabatek, e está centrado na exposición da fala dos informantes e das opinións e xuízos manifestados por aqueles sobre as variedades lingüísticas e sobre as formas que están presentes no galego actual. En relación coa metodoloxía de investigación foron incluídos no estudio final 30 informantes (23 mulleres e 7 homes), de entre 21 e 36 anos no momento da observación, sendo a maior parte estudantes (20 estudantes de filoloxía galega na USC, 2 estudantes de terceiro ciclo), 1 profesor de instituto, e 7 traballadores da CRTVG (3 locutores da Radio Galega, e 4 presentadores da Televisión de Galicia).

Exponse a continuación unha caracterización lingüística e sociolingüística dos informantes, e atendendo a esta última -recorrendo ós criterios de lingua inicial, lingua habitual e presenza 'ambiental' do galego nas súas redes primarias de relación-, o autor procede a agrupalos en tres subgrupos: 1) individuos que tiveron o galego como lingua inicial, como lingua familiar, e que é a variedade predominante nas interaccións cotiás actuais; 2) individuos co castelán como variedade inicial, familiar, e habitual na actualidade, e que utilizan o galego por razóns profesionais e/ou ideolóxicas; 3) individuos co castelán como lingua inicial e co galego como lingua presente na infancia e na actualidade. Este último constitúe o subgrupo máis numeroso dos tres enunciados. Trátase, respectivamente, de falantes moi expostos ó galego, de falantes moi expostos ó castelán, e de falantes de lingua inicial castelá pero con presenza importante do galego na súa socialización posterior e no contorno social actual. Finalmente, máis que de grupos lingüísticos claramente diferenciados, Kabatek conclúe que 1, 2 e 3 representan "tendencias predominantes", debido á existencia de individuos en transición entre uns e outros.

A caracterización lingüística das tres variedades que desempeñan algún papel no universo valorativo dos informantes -castelán, portugués e galego- precede á descrición da variedade estándar do galego e á análise do 'castelanismo' nos xuízos emitidos polos informantes. O tratamento destes aspectos vai mostrando retallos das opinións que vertebran o discurso dos informantes sobre o status das variantes e variedades lingüísticas presentes en Galicia, así como sobre a autenti-

cidade e pertinencia dos contidos lingüísticos que presentan. Así, distínguese entre o galego que se fala en distintas zonas, entre "o galego dialectal e [o] galego menos dialectal" (páx. 106); ou entre o galego de vilas e de cidades, por poñermos algúns exemplos concretos. O papel da variedade estándar do galego como fonte de fenómenos lingüísticos suscita unha chea de opinións que poñen ó descuberto avaliacións e prácticas verbais de distinta natureza. Por un lado, o estándar é avaliado como unha variedade de referencia, sobre todo por parte dos falantes con maior exposición ó castelán, aínda que concentra distintas avaliacións críticas por ser considerada unha variedade "artificial" ou construída con criterios formais "dubidosos" (páx. 108). Por outro lado, o castelán é unha fonte de fenómenos lingüísticos que deturpan a faciana da lingua galega, pero tamén é certo que moitos falantes valoran positivamente ese galego tradicional inzado de castelanismos léxicos, ó tempo que refugan do galego estándar por carecer este de 'autenticidade' e de 'naturalidade'.

Tamén se presentan para o debate e discusión os xuízos lingüísticos tan diverxentes que sobre o galego da radio e da televisión presentan os distintos informantes. Por exemplo, aqueles que non teñen relación cos medios de comunicación critican a variedade do galego que se espalla neles por ser artificial e por estar moi castelanizada. Sen embargo, a través dos xuízos destes mesmos informantes sabemos que moitos falantes das variedades tradicionais do galego tenden a valorar moi positivamente ese galego 'artificial e castelanizado'. Pero por se isto non abundase, cando opinan os informantes que traballan nos medios audiovisuais, estes non consideran que o galego sexa peor senón diferente: propio dun medio que precisa dunha variedade ou rexistro particular e con contidos formais vinculados á planificación do corpus galego (léxico depurado de castelanismos, neoloxismos, etc.).

O resto deste capítulo terceiro está centrado na análise dun conxunto amplo de fenómenos estruturais e léxicos do galego tal como se manifestan nas avaliacións e percepcións dos informantes considerados. Dedícasele unha atención preferente ó nivel fónico (véxanse as páxs. 117-161) -tanto ó consonantismo coma ó vocalismo-, mostrándose con todo detalle os resultados dun estudio acústico -variacións nos parámetros de duración, intensidade e frecuencia fundamental- de catorce pezas léxicas, da situación das sibilantes, do fonema nasal velar [ŋ], da gheada, do 'yeísmo', e das alternancias en grupos consonánticos (do tipo *estrutura/estructura*, por exemplo). O sistema verbal do galego constitúe outro dos puntos de estudo, con referencias concretas ó infinitivo conxugado, á expresión de futuridade, ó valor temporal e aspectual da perífrase *ter* + participio, e á utilización reflexiva de certos verbos (do tipo *sentar*). No caso dos pronomes persoais, analízase a colocación do pronome átono e a rendibilidade do dativo de solidariedade. Tocante ó artigo, analízase a utilización deste con posesivo así como a casuística da segunda forma do artigo.

Co estudio do léxico (páxs. 193-226) remata a descrición dos fenómenos lingüísticos, e nel o autor analiza a influencia do castelán no sistema socio-cultural e lingüístico do galego, os cambios e as mutacións lingüísticas directamente causadas polas transformacións socio-culturais da Galicia contemporánea, así como os efectos que sobre a lingua común teñen os neoloxismos e os elementos léxicos recuperados a través da planificación do léxico galego. A extensión e a valoración que suscitan formas como *intre* ou *mercar*, as preferencias entre formas léxicas alternantes como *atopar* e *encontrar*, ou a difusión e avaliación dun termo tan popu-

lar como *carreteira* son exemplos do material léxico que Kabatek comenta detalladamente a partir dos xuízos e dos posicionamentos dos informantes.

A parte conclusiva da obra (páxs. 227-239) presenta un conxunto de reflexións sobre as tendencias lingüísticas e sociolingüísticas que caracterizan a formación da 'lingua común', o que Kabatek definiu noutros traballos como proceso de 'koineización' do galego. Pátese de que a estandarización contemporánea do galego provocou unha alteración significativa do status que se percibe e que se adxudica ás variedades lingüísticas existentes en Galicia. Como indica o autor, "ofrécese, por así dicilo, *para a discusión*, un debate no que participan falantes de procedencia diversa e de biografía lingüística variada, e onde o galego estándar entra en contacto con diferentes variedades lingüísticas" (páx. 228) [a cursiva está no orixinal]. O autor analiza en detalle o posicionamento de cada grupo lingüístico ante este proceso de estandarización e ante a asunción ou rexeitamento de formas lingüísticas propias da variedade estándar, doutras variedades do galego e formas do castelán.

Unha cuestión que se comenta ó respecto do papel dos grupos lingüísticos é a de qué grupo constitúe un modelo de referencia para imitar ou seguir. A este respecto Kabatek chega á conclusión de que o grupo 2 ten un papel moi marxinal mentres que os falantes do grupo 3 consideran que o modelo de referencia é a fala desenvolvida polo grupo 1. Aquí, sen embargo, batemos coas diverxencias habituais entre as opinións manifestadas e as condutas lingüísticas seguidas: os falantes que utilizan unha variedade máis castelanizada do galego son os que máis valoran as variedades e os trazos formais considerados 'tradicionais' ou 'populares'. Con todo, por outra banda, parece desprenderse das opinións recollidas unha disposición xeneralizada no sentido de intentar manter unha posición equidistante entre o galego popular -moi connotado socialmente- e o galego máis castelanizado -sentido en moitos casos como inauténtico e alleo-. Estas avaliacións conducen inevitablemente á presentación dunha diferenciación social interna máis profunda da que antes existía na lingua galega.

En resumo, ó concreta-lo autor un chisco máis esta cuestión, recoñece que "os líderes deste proceso serían, pois, dunha banda, os falantes de lingua materna galega con orientación consciente -polo menos parcial- no estándar, e doutra banda, os chamados neofalantes procedentes de ámbitos galegófilos e protagonistas dun cambio de lingua de uso cotián consciente" (páx. 236).

O proceso de estandarización, a ampliación e diversidade dos usos sociais do galego, e a chegada á lingua de castelán-falantes están a modificar tanto o status das variedades lingüísticas presentes no continuo galego-castelán en Galicia coma os referentes de poder e solidariedade asociados coas formas e coas variedades lingüísticas. Estes procesos e situacións lévannos directamente ó estudio da variación lingüística no galego actual, principalmente da variación social e diafásica, ámbito de estudio que está a mostrar hoxe unha vitalidade importante, tal como temos boa proba nos traballos achegados por Regueira (1999), Dubert (1999), Vidal Figueiroa (1999), ou os xa citados de Johannes Kabatek (véxanse as referencias bibliográficas finais).

O status dos fenómenos relacionados coa variación social e diafásica non resulta, con todo, fácil de establecer. Simplifícala súa descrición indicando que as variedades urbanas do galego non constitúen, en realidade, un galego auténtico, non é abondo e deixa sen explicar moitos posicionamentos, lealdades e rexeitamentos que os falantes actualizan coas súas escollas lingüísticas a partir das avala-

cións realizadas, moitas delas vertidas nos xuízos lingüísticos e metalingüísticos que podemos recoller en entrevistas, grupos de discusión ou mediante outros procedementos similares. Partir de criterios prescritivistas na análise do galego oral conduce inevitablemente a non entender nada do que sucede. Algo diferente será aceptar ou validar as tendencias e as preferencias formais concretas que están presentes en certas variedades urbanas ou mediáticas. Pero tal avaliación haberá que realizala tras describir, analizar e entender as prácticas lingüísticas que se realizan e as ideoloxías e opinións que as sustentan.

Concordamos co autor na constatación do profundo proceso de selección formal que diferentes grupos sociolingüísticos están a realizar ó se mergullaren no galego, froito de avaliacións e de posicionamentos lingüísticos e identitarios diversos. Para entendermos tales fenómenos de selección lingüística, deberemos comprender a complexidade da situación actual de contacto co castelán, así como as dinámicas de variación social e de variación diafásica principiadas na lingua galega como consecuencia da estandarización da lingua e da ampliación da súa base social mediante novos usuarios e novos usos sociais na Galicia contemporánea.

Estamos ante unha achega cualitativa de moito interese para afondar no coñecemento da variación lingüística no galego actual e sobre as consecuencias lingüísticas do contacto co castelán. Para os lectores interesados nestas cuestións a obra de Johannes Kabatek resulta unha referencia imprescindible. Isto non empece a necesidade de obtermos datos empíricos cuantitativos que complementen -e mesmo nalgúns casos maticen- a información lingüística dos distintos grupos de individuos analizados. Unha aproximación cuantitativa pode ter, ademais, a virtude de darlle ó investigador a posibilidade de poñer a proba distintas hipóteses sobre a intensidade de certos fenómenos lingüísticos, así como sobre a súa evolución, feito que desde unha aproximación cualitativa resulta totalmente imposible de realizar.

Referencias bibliográficas

- Dubert, F. (1998), *Aspectos do galego de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Universidade.
- Kabatek, J. (1991), "Interferencias entre galego e castelán: problemas do galego estándar", *Cadernos de Lingua* 4, 39-48.
- (1994), "Variedades lingüísticas e competencia comunicativa", *Cadernos de Lingua* 10, 7-18.
- (1997a), "Strengthening identity: differentiation and change in contemporary Galician", in J. Cheshire & D. Stein (eds.), *Taming the Vernacular, From Dialect to Written Standard Language*, Londres, Longman, 185-199.
- (1997b), "The koineization process of contemporary Galician as a field for the study of language change", in B. Fernández Salgado (ed.), *Actas do IV Congreso Internacional de Estudios Galegos*, Oxford, Oxford Centre for Galician Studies, vol I, 163-178.
- (1997c), "Dime cómo hablas y te diré quién eres. Mezcla de lenguas y posicionamiento social", *Revista de Antropología Social* 6, 215-36.
- Regueira, X.L. (1994), "Modelos fonéticos e autenticidade lingüística", *Cadernos de Lingua* 10, 37-60.

- (1999), "Estándar oral e variación social da lingua galega", in R. Álvarez & D. Vilavedra (coords.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero. Tomo I. Semblanza e creación. Lingua. Historia, cultura e sociedade*, Santiago de Compostela, Departamento de Filoloxía Galega da Universidade, 854-75.

Vidal Figueiroa, T. (1997), "Estructuras fonéticas de tres dialectos de Vigo", *Verba* 24, 313-32.

ANXO M. LORENZO SUÁREZ
Universidade de Vigo

Rodríguez-Yáñez, X.P.; Lorenzo Suárez, A.M. e Cabeza Pereiro M.C. (eds.), (2000): *Estudios de Sociolingüística, Linguas, sociedades e culturas, Volume 1,1, Bilingüismo*, Vigo, Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo, 207 pp.

A recente aparición da revista *Estudios de Sociolingüística*, que editan X.P. Rodríguez-Yáñez, A.M. Lorenzo Suárez e Fernando Ramallo, vén satisfacer a crecente demanda de materiais sociolingüísticos que se está a experimentar neste eido. Trátase dunha publicación galega que nace co fin de dar acollida ás achegas de expertos nacionais e internacionais procedentes de ámbitos científicos diversos (antropoloxía, lingüística, psicoloxía, socioloxía, etc.) que comparten un interese común polo estudio das relacións entre linguas, sociedades e culturas. Un aspecto novidoso da publicación é que admite artigos en castelán, catalán, portugués, francés, italiano, inglés e galego. Créase así un novo foro de debate multilingüe, interdisciplinario e internacional ó servizo do público especializado.

O primeiro volume desta revista constitúe un monográfico sobre o bilingüismo, e contén os textos das conferencias que pronunciaron quince investigadores internacionais no *I Simposio Internacional sobre o Bilingüismo: comunidades e individuos bilingües* (Vigo, 21-25 de outubro de 1997). Estas contribucións englobáanse en cinco áreas temáticas: *a construción da identidade nas comunidades bilingües, adquisición bilingüe e a linguaxe infantil, análise da conversa bilingüe, linguas en contacto e planificación lingüística e desenvolvemento*. Ademais destes bloques temáticos, este primeiro volume inaugúrase cun artigo que analiza a problemática do multilingüismo desde unha óptica global.

Suzanne Romaine, da Universidade de Oxford, con "Multilingualism, conflict, and the politics of indigeneous language movements" inicia este primeiro número reflexionando sobre a natureza socioestructural do conflito lingüístico, e enmarca a interpretación deste fenómeno nunha perspectiva sociolóxica. Como ben sinala esta experta, cando grupos sociais que manteñen relacións baseadas na desigualdade falan, por casualidade, linguas diferentes téndese a situar erroneamente a orixe dos problemas no emprego de diferentes códigos lingüísticos. Este prexuízo leva en ocasións a lexitimar políticas de imposición da lingua dominante que perpetúan as relacións de conflito entre os grupos. A autora conclúe sinalando a necesidade de políticas multilingües de cara á construción de sociedades máis igualitarias.

No traballo "Cultural identity and heteroglossia", Joan A. Argenter, profesor da Universidade Autónoma de Barcelona, presenta unha reflexión acerca da complexidade das relacións entre variedades lingüísticas e identidade cultural en situacións de contacto lingüístico. O autor apunta a necesidade de aproximarse á investigación da función identitaria das linguas entendendo a identidade desde un punto de vista dinámico e multidimensional, en continua construción, fronte a perspectivas estáticas e simplistas que tradicionalmente consideraron a identi-

dade social dos individuos como resultado de procesos historicamente determinados.

Tamén trata o tema da identidade Peter Hans Nelde, do Centro de Investigación de Multilingüismo da Universidade Católica de Bruxelas, quen no artigo titulado "Identity among bilinguals: an ecolinguistic approach" se achega á problemática da identidade dos falantes de linguas minoritarias desde unha perspectiva ecolingüística. Ilústrásenos con estimulantes exemplos pertencentes á recente historia europea a posibilidade de que unha continxencia histórica provoque a "maiorización" da identidade bilingüe.

Por outra banda en "Cuando los hablantes se niegan a elegir: multilingüismo e identidad múltiple en la modernidad reflexiva", Mauro A. Fernández, da Universidade da Coruña, pecha a discusión sobre a construción da identidade nas sociedades bilingües. Este autor enlaza a perspectiva construtivista da identidade cunha defensa clara da función identitaria dos usos lingüísticos, que con frecuencia se ve cuestionada por teóricos opostos a modelos explicativos funcionalistas. Partindo da teoría da modernidade reflexiva enunciada por Ulrich Beck e Anthony Giddens, Mauro Fernández entende as linguas como cristalizaciones de múltiples actos de identidade, constituíndo simultaneamente actos de identidade e fontes de identidade social.

Abordando a temática da *adquisición bilingüe e a linguaxe infantil*, Christine Deprez, da Universidade René Descartes-Paris V, firma un artigo titulado "Le jeu des langues dans les familles bilingues d'origine étrangère", no que se sinalan as limitacións conceptuais da sociolingüística tradicional á hora de investigar o comportamento bilingüe das familias inmigrantes. A investigadora expón a necesidade de abordar as modalidades de tipo preferencial que se utilizan nas interaccións cotiás, abandonando a estricta separación "unha lingua/unha persoa".

A problemática da *adquisición bilingüe* en nenos xordos vai ser analizada por Danielle Bouvet, da Universidade Lumière Lyon 2, no traballo "L'accès de l'enfant sourd à la parole: une situation particulière de bilingüisme entre une langue gestuelle et une langue vocale". Neste artigo sinalase a importancia da aprendizaxe da lingua escrita ó permitirlle ó neno recoñecer e dominar as diferentes estruturas das linguaxes vocal e xestual.

Pechando a temática da *adquisición bilingüe e a linguaxe infantil* Charlotte Hoffman, da Universidade de Salford, estudia as diferencias das competencias bilingües e trilingües infantís no artigo titulado "Bilingual and trilingual competence: problems of description and differentiation". Examínase a especificidade de aspectos relacionados con estas competencias como son a conciencia lingüística, a elección de lingua e a mestura de códigos, xunto coas estratexias de uso e aprendizaxe característicos dos individuos con competencias bilingües e trilingües. Cabe salientar os achados relacionados coa maior complexidade atopada na compoñente pragmática da competencia comunicativa dos trilingües fronte ós bilingües.

Alessandro Duranti e Jennifer F. Reynolds, da University of Salford, comezan o debate sobre a *análise da conversa bilingüe* achegando un traballo co título "Phonological and cultural innovations in the speech of Samoans in Southern California". Neste artigo os autores abordan desde unha perspectiva etnográfica a alternancia de códigos nunha comunidade samoana asentada no sur de California. A aparición de determinadas innovacións fonolóxicas na fala dos

membros desta comunidade vai permitir establecer unha serie de indicadores de cambio cultural e de grao de asimilación á cultura dominante.

No artigo "Para un modelo do 'code-switching' e a alternancia de variedades como fenómenos distintos: dados do discurso galego-português/español na Galiza", Celso Álvarez Cáccamo, da Universidade da Coruña, propón un modelo de análise interaccional do cambio de código e establece unha diferenciación clara entre este fenómeno e o da alternancia lingüística. O cambio de código (CS) enténdese como un fenómeno comunicativo, fronte á alternancia de variedades lingüísticas (AL) que ten unha natureza estrutural.

Peter Auer da Universidade de Freiburg, por outro lado, aproxímase á análise da conversa bilingüe con "Why should we and how can we determine the 'base language' of a bilingual conversation?". Por medio do rigoroso estudio de textos bilingües o autor cuestiona os límites que asumen os analistas para determinar cal é a "lingua base" dun fragmento de fala bilingüe e pon o acento no fenómeno da constante negociación da lingua por parte dos actores da interacción.

Canto ó *contacto lingüístico*, Ceil Lucas, da Universidade Gallaudet (Washington, USA) achega un interesante artigo titulado "Language contact phenomena in deaf communities", no que aborda o fenómeno do contacto lingüístico en comunidades de xordos. Propón un modelo de análise no que parte das diferencias existentes no contacto entre dúas linguas de signos, fronte ó contacto entre unha lingua de signos e outra falada, abrindo ademais novas vías de investigación sociolingüística nas comunidades xordas.

En "El dialecto murciano como resultado del contacto lingüístico medio-castellano-catalán" Jordi Colomina i Castanyer, da Universidade de Alacant, fai unha interesante contribución ó estudio do contacto lingüístico fornecendo os resultados dunha investigación na que se estudian as circunstancias que provocaron o contacto lingüístico entre o catalán de Murcia e o castelán. As consecuencias do contacto entre as dúas linguas van ser contempladas a partir das contribucións do catalán meridional ó castelán.

Rematando coa temática do *contacto lingüístico*, Sarah G. Thomas da Universidade de Michigan, en "On the unpredictability of contact effects" amosa a dificultade de establecer modelos predictivos que expliquen o cambio lingüístico partindo das teorías da lingüística histórica. A autora emprega diversos exemplos para ilustrar as limitacións dos supostos teóricos do cambio e afirma que, no mellor dos casos, o lingüista só pode predicir a dirección do cambio se detecta que este se está a producir.

No eido da *planificación lingüística*, Louis-Jean Calvet da Universidade de Provence, asina un artigo titulado "Langues et développement: agir sur les représentations?". Neste traballo despois de analizar a problemática da inseguridade lingüística no continente africano propón unha ampliación da concepción laboviana do termo, engadindo ás nocións de forma, status, imaxe e función identitaria, as de securización e insegurización. Segundo o investigador a intervención sobre as representacións que os falantes potenciais fan dunha lingua pode evitar o fracaso dunha política lingüística motivado polo seu rexeitamento por parte dos destinatarios.

Finalmente, Robert Chaudenson, do Instituto de Estudios Crioulos e Francófonos da Universidade de Provence, pecha a discusión sobre a *planificación lingüística* achegando un artigo titulado "Planificación linguistique, droit à la

langue et developpement". Chaudenson insiste nas dificultades que amosa a planificación lingüística en moitos países do continente africano e propón a idoneidade dos medios de comunicación audiovisuais para difundir a lingua oficial destes países nestes contextos.

Para resumir, pensamos que *Estudios de Sociolingüística* satisfai a crecente necesidade de foros de reflexión multidisciplinar das relacións entre lingua, sociedade e cultura, para un público, tanto nacional como internacional, especializado nestes temas. Esperamos que o nivel dos próximos números acade o desta primeira monografía sobre o bilingüismo e que os seguintes sigan nesta mesma liña de calidade e de variedade temática. Non podemos rematar tampouco esta recensión sen deixar de felicitar os editores e de animar ó público ó que vai dirixido por contar cunha nova revista que abre novos vieiros de investigación nesta disciplina.

Equipo de Investigación do Seminario de Sociolingüística da RAG
ANTONIO FERNÁNDEZ SALGADO
XAQUÍN LOREDO GUTIÉRREZ
MODESTO A. RODRÍGUEZ NEIRA
ISABEL SUÁREZ FERNÁNDEZ

González, Isabel (2000): *Diccionario italiano-galego*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Educación e Ordenación Universitaria e Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 695 pp.

No ano 2000 publicouse o *Diccionario italiano-galego* dirixido por Isabel González que supuxo un notable avance na lexicografía galega por se-lo primeiro dicionario bilingüe que introduce unha lingua romance distinta do castelán. Debemos ter en conta que a tradición lexicográfica galega ten poucos anos de vida, posto que é no ano 1865 cando Francisco Javier Rodríguez, tomando como fonte ó Padre Sarmiento, publica o primeiro dicionario galego (*Diccionario gallego-castellano*) que segue un modelo bilingüe con entradas en galego e definicións en castelán. Pese a que as súas fontes eran escasas, este modelo perpetuouse nas obras lexicográficas publicadas ata o ano 1986, data na que aparece un dicionario propiamente monolingüe: *Diccionario Xerais da lingua ilustrado*, publicado por Edicións Xerais de Galicia. Esta obra marcou o inicio dun novo concepto de dicionario dentro da lexicografía ó rompe-la dependencia do galego en relación ó castelán. É neste momento cando se sentan as bases que poñen en relación o galego con outras linguas, e será no ano 1992 cando se publique o primeiro dicionario plurilingüe: *Vocabulario temático ilustrado galego, francés, español, inglés*, ó que seguirán o *Diccionario latín-galego*, e o *Diccionario elemental inglés-galego, galego-inglés*. Neste contexto aparece o *Diccionario italiano-galego*.

Esta obra nace co obxectivo de achegar estas dúas linguas romances e supón un avance importante para os estudantes e estudiosos da lingua italiana que carecían dun traballo destas características. A directora do proxecto expón na Introducción os motivos que levaron á Área de Filoloxía Italiana da Universidade de Santiago de Compostela a iniciar esta obra e menciona así mesmo o tipo de usuario ó que vai dirixida: "ós estudantes galegos de filoloxía italiana, ós estudiosos das filoloxías románica e galega e, en xeral, ó público galego que desexa aproximarse á lingua de Dante" (páx. 17). Sen embargo, isto non implica que non poidan sacar proveito dela usuarios italianos. Os prólogos están asinados por dous profesores de universidades italianas: o primeiro deles é de Luca Seriani, profesor de Historia da Lingua Italiana na Università "La Sapienza" di Roma, que analiza brevemente a estrutura do dicionario, e o segundo está asinado por Alfonso D'Agostino, profesor de filoloxía románica na Università degli Studi di Milano, que considera todo dicionario bilingüe como un instrumento básico para realizar traducións e comenta a obra adoptando este punto de vista.

Estamos ante unha obra lexicográfica que, coma calquera outra deste tipo, toma como fonte os dicionarios básicos das linguas galega e italiana. No caso do galego teñen como punto de referencia o galego normativo e baséanse no *Diccionario da Real Academia Galega*.

Presenta as entradas de substantivos e adxectivos na forma masculina seguida da feminina, seguindo o uso xeral. No que se refire ós verbos considéraos

“categorías gramaticais diferentes e indícanse, ademais, entre corchetes os auxiliares que estes requiren” (páx. 19). Distinguen, así mesmo, os verbos reflexivos dos intransitivos e pronominais:

antenato -a s. **Antepasado**-a, **devanceiro**-a. Esiste ancora la casa dove abitavano gli antenati della famiglia. *Aínda existe a casa onde vivían os antepasados da familia.*

bellico -a adx. **Bélico**-a. Gli avvenimenti bellici causano sempre dolore. *Os sucesos bélicos causan sempre dor.* OBS.: m. pl. bellici, f. pl. belliche.

dominare I v. tr. [aux. avere] *Dominar*. I cretesi dominavano il commercio del Mediterraneo. *Os cretenses dominaban o comercio do Mediterráneo.* Un castello costruito sulla collina domina la città. *Un castelo construído sobre o outeiro domina a cidade.* II v. intr. [aux. avere] *Gobernar*. Il dittatore dominò fino al colpo di stato. *O dictador gobernou ata o golpe de estado.* III v. refl. [aux. essere] *Dominarse, controlarse, conterse*. Devi imparare a dominarti anche in situazione difficili. *Debes aprender a dominarte incluso en situacións difíciles.* # **dominare** una lingua: *dominar unha lingua.* OBS.: io domino; v. irreg. V. táboa 1.

Podemos observar que tralas entradas se bota en falta a transcripción fonética correspondente (agás a que aparece nalgúns estranxeirismos). Isto tal vez se deba a que no compendio de gramática italiana se inclúe un estudio fonético e fonolóxico.

Coa intención de orienta-lo lector para que poida emprega-las palabras ou expresións máis axeitadas en cada contexto inclúense tres tipos de marcas de uso:

1.1. Nivel de lingua: popular (*pop.*), familiar (*fam.*) e vulgar (*vulg.*).

1.2. Sentido recto e figurado: figurado (*fig.*). Antepúxose a frecuencia do lema e déuselle relevo á acepción propia respecto á figurada.

1.3. Campo científico ou técnico:

Recóllese un número elevado de etiquetas que adscriben algunhas palabras específicas a un campo do saber: *orecchio sm. 1 (Anat.), ordinale I adx. (Mat.).*

Na escolla dos equivalentes léxicos téndese a poñer en primeiro lugar a forma máis común. Ás veces esta equivalencia vai seguida dunha discriminación de significado que aparece entre paréntese. “Na escolla das equivalencias seguímo-lo *Diccionario da Real Academia Galega*, de xeito que separamos en acepcións diferentes as equivalencias que teñen sinónimos distintos, mesmo cando son próximas no seu significado, e xuntamos acepcións de significados moi diferentes cando estas teñen unha única tradución” (páx. 20). Tralos equivalentes léxicos aparecen un ou varios exemplos ilustrativos en italiano correspondentes ás distintas acepcións coa súa correspondente tradución ó galego, que proceden na súa maior parte da lingua cotiá. Tal e como se sinala no prólogo “a súa tradución pretende mostrar un modelo de adecuación entre ámbalas linguas e pon de manifesto a articulación sintáctica propia do italiano” (páx. 21).

Xa sabemos que non sempre se atopa a traducción dun termo, e a solución adoptada nesta obra é a de recorrer a explicacións substitutivas. Isto é especialmente frecuente en palabras referidas a realidades propias; así, as palabras culturais non van seguidas de exemplo porque levan unha definición que suple a súa función:

trattoria s. f. Establecemento público no que se serven comidas, que pode corresponder a un restaurante de categoría media, a un mesón ou a unha casa de comidas.

Ó final dalgúns artigos (ou dalgúñas acepcións) aparecen unhas observacións precedidas da abreviatura OBS. redactadas en galego. A súa información é heteroxénea: plurais irregulares, variacións de acento, pronuncia, referencia a unha táboa de verbos, etc.

En último lugar, introducidas por un rombo, inclúense as aclaracións referidas ós falsos amigos. Neste volume italiano-galego parten das características da lingua italiana:

serra s. f. Invernadoiro. In inverno questi fiori si possono coltivare solo in una serra. No inverno estas flores pódense cultivar só nun invernadoiro. # effetto serra: efecto invernadoiro. ♦ Para referirse á 'serra (instrumento)' en italiano emprégase o termo sega.

Resulta especialmente difícil atopar equivalencias para as unidades fraseolóxicas, pero aínda así tralo corpo do dicionario aparece unha lista de paremias e locucións que segundo Isabel González "é unha reducida escolma deste tipo de unidades fraseolóxicas que vén completa-la información presentada na alínea de fraseoloxía dos artigos do dicionario, no que se recollen as colocacións, as locucións, as paremias e as fórmulas rutineiras básicas." (páx. 18). Esta información permítelle ó usuario ter un maior coñecemento da lingua italiana; a isto tamén contribúe un pequeno listado antroponímico e toponímico.

A obra conta tamén cun compendio de gramática italiana que achega información fonolóxica e ortográfica (o alfabeto italiano, as vocais, as consoantes, a acentuación, a elisión e a apócope, o *d* eufónico, a división silábica e os signos de puntuación e ortográficos) e morfolóxica: o artigo determinado, o artigo indeterminado, os artigos contractos, *quello*, *bello*, *buono*, *grande*, e *santo*, o substantivo, o adxectivo, os demostrativos, os posesivos, os pronomes, o adverbio, a preposición e o verbo.

A parte dedicada ás táboas de verbos aparece co bordo lateral sombreado para facilitarlle ó lector a súa localización. Recolle verbos auxiliares, regulares, verbos con peculiaridades grafico-fonéticas, verbos rematados en *-rre* e verbos irregulares. Cando unha entrada do dicionario é un verbo engádeselle unha observación na que se remite ó modelo de conjugación correspondente na táboa de verbos. Con esta información de especial importancia "pretenden resolver-las dúbidas de conjugación ós usuarios, dado que é un dos aspectos que presentan máis dificultades na aprendizaxe da lingua italiana" (páx. 18).

Para concluír debemos agradecer-la publicación desta obra por se-la primeira que pon en contacto o italiano e o galego e por servir de grande axuda para os estudantes de Filoloxía Italiana, do Instituto e da Escola de Idiomas. Espe-

ramos que en breve, tal e como se anuncia na introducción, vexa a luz un segundo volume que recolla a versión inversa deste dicionario.

M^{ra} INMACULADA CAMPOS VAZ
UXÍA TENREIRO LÓPEZ

Nettle, Daniel & Suzanne Romaine (2000): *Vanishing voices: the extinction of the world's languages*. Oxford: Oxford University Press. 241 p.

Na portada inclúese unha frase explícita abondo sobre o contido e os obxectivos do libro: "As linguas do mundo están a morrer. Espérase que o 90% delas desapareza nos próximos 100 anos. ¿Por que están a morrer, e que deberíamos facer?". O libro enteiro é unha resposta a ambas preguntas.

Desde hai algúns anos a comunidade lingüística está a da-la alarma sobre o ritmo acelerado de aniquilación de linguas e culturas que se está a producir en todo o planeta, e de maneira moi especial nas áreas en que a diversidade lingüística e cultural é maior. Hai algúns anos xa que eminentes lingüistas, sobre todo norteamericanos, crearon a *Endangered Language Fund*, unha fundación dedicada a estudar e a apoia-las linguas que corren un perigo de desaparición máis inminente (<http://sapir.ling.yale.edu/~elf/index.html>); tamén en Europa se crearon asociacións deste tipo, coma a Foundation for Endangered Languages (<http://www.ogmios.org/home.htm>), con sede en Inglaterra, ou a alemana Gesellschaft für bedrohte Sprachen (<http://www.uni-koeln.de/gbs/>); outra referencia importante para a información sobre a diversidade biolóxica e lingüística é a organización Terralingua (<http://www.terralingua.org/>). Nos últimos tempos a UNESCO está a comprende-lo alcance do problema, e o seu proxecto Linguapax, creado xa en 1986, está a volverse máis activo; na mesma liña van tamén as declaracións de "Obra Mestra do Patrimonio Oral e Inmaterial da Humanidade" das culturas e linguas das comunidades garífuna (Centroamérica) e zapara (Perú e Ecuador). Nos medios de comunicación, aínda sen poñeren moita atención, cada vez son máis frecuentes as noticias sobre estas cuestións, e por exemplo hai algúns anos a desaparición das linguas do mundo foi tema de portada dun número da edición internacional da revista *Time*.

Naturalmente, as publicacións lingüísticas sobre este tema son cada vez máis numerosas e máis importantes. Unha mostra pode se-lo *Language death* de David Crystal, comentado no último número de *Cadernos*. Pero a obra de Nettle e Romaine non é, na miña opinión, un libro máis entre os que tratan de esperta-la conciencia dos lingüistas e dos afeccionados á cultura para evitar que eses nefastos vaticinios se cumpran. A diferenza crucial con outras obras consiste en que neste libro faise unha análise das causas profundas da desaparición das culturas e das linguas e desa análise derívase unha liña de actuación para salvar unha parte fundamental da cultura humana.

O capítulo inicial (*Where have all the languages gone?*) introdúcenos no problema describindo a desaparición de varias linguas en tempos recentes. Se ben sabemos que isto vén sucedendo desde antigo (o etrusco, o sumerio ou o exipcio desapareceron hai moitos séculos), este proceso foise acelerando ("Arredor da metade das linguas coñecidas do mundo desapareceron nos últimos cincocentos anos", p. 2) e hoxe parece imparable.

Este primeiro capítulo estrutúrase arredor dunha serie de preguntas ás que se vai dando unha primeira resposta, introducindo as cuestións principais que se van desenvolver ó longo do libro. Primeiro xustifícase o emprego dos termos “morte” ou “extinción” aplicados ás linguas, en paralelo co discurso dos biólogos sobre as especies, a pesar de aquelas non seren seres vivos. O uso destas metáforas subliña a íntima conexión das linguas cos humanos, as nosas culturas e os nosos ambientes vitais: “Unha lingua non é unha entidade autosostible. Só pode existir onde haxa unha comunidade que a fale e que a transmita. Unha comunidade de xente pode existir soamente onde haxa un ambiente en que poida vivir e medios para subsistir. Se unha comunidade non pode desenvolverse, a súa lingua está en perigo. Cando as linguas perden os seus falantes, morren” (p. 5). A sorte das linguas está ligada á dos seus falantes, e a morte das linguas é un síntoma da morte das culturas (p. 7).

A seguinte cuestión é “¿Onde e cando están as linguas en perigo?”. Unha lingua está en perigo cando xa non se lles transmite ós nenos de maneira natural na casa. Unha revisión da situación das linguas do mundo pon de relevo a situación alarmante da diversidade lingüística: aínda se se consideran “seguras” as linguas con máis de 100.000 falantes, o 90% das linguas do mundo estaría en perigo. Estes cálculos, baseados nos datos do *Ethnologue*, detállanse para as rexións en que existe un maior número de linguas en extinción: América, Australia, África e zonas de Asia.

A pregunta “¿Por qué preocuparse polas linguas que morren?” é respondida desde varias perspectivas e de maneira demorada (pp. 10-22). Para os lingüistas a resposta debería ser evidente: “Excluír linguas exóticas dos nosos estudos é coma esperar que os botánicos estudien soamente rosas de florería e tomates de invernadoiro e que logo nos conten cómo é o mundo das plantas” (p. 11). A morte das linguas supón unha perda irreparable, porque se trata de códigos moi importantes para o estudio lingüístico e porque nelas está agochada información única sobre a historia da humanidade. Linguas únicas están desaparecendo a un ritmo sen parangón, e a pouca xente parece importarlle: “¿Deberíamos preocuparnos menos polo taiap ca pola desaparición do cóndor de California?” (p. 14). A idea que se desenvolve aquí, e que se ilustra con diversos exemplos, é, basicamente: “Como invención unicamente humana, a lingua é o que o fixo todo posible para nós como especie: as nosas culturas, a nosa tecnoloxía, a nosa arte, a música, e moitas máis cousas. As nosas linguas son unha rica fonte do saber acumulado de tódolos humanos. Mentres que unha tecnoloxía pode ser substituída por outra, isto non é certo das linguas. Cada lingua é un museo vivo, un monumento á cultura á que serviu de vehículo. É unha perda para cada un de nós se unha fracción desta diversidade desaparece cando aínda se pode facer algo por evitalo. Ademais, cada pobo ten dereito á súa propia lingua, a preservalo como un recurso cultural e a transmitirllelo ós seus nenos” (p. 14). A continuación refútase a visión de que a expansión dunhas linguas (coma o inglés ou español) á conta doutras é unha proba do seu valor superior, da “libre elección entre iguais nun mercado idealizado” (p. 18), ou do coñecido argumento de que a existencia de moitas linguas é un impedimento para a comunicación e para o desenvolvemento económico e a modernización.

A resposta á última pregunta “¿Que se pode facer?” deriva da análise que se fai do problema, xa que “o primeiro paso na solución de calquera problema consiste en recoñecer-la súa existencia e en entender-la súas orixes” (p. 23). A

solución ós problemas lingüísticos ten que verse en conexión coa solución ós restantes problemas cos que se relaciona. No resto do libro desenvólvense detalladamente as ideas avanzadas nesta introducción.

No capítulo segundo (*A world of diversity*) descríbese a diversidade lingüística do mundo. Aínda que hai algunhas linguas faladas por moitos millóns de persoas, a maioría delas son faladas por grupos reducidos, non se escriben nin teñen recoñecemento oficial. Algunhas linguas europeas están a estenderse a eito, pero Europa só ten o 3% das linguas do mundo, e por riba a maioría delas son estruturalmente moi similares. As rexións tropicais son as que posúen unha maior riqueza lingüística, o que vai paralelo cunha maior biodiversidade, e son precisamente as zonas máis ameazadas. Aínda que é evidente que a maior parte da riqueza lingüística humana está en vías de desaparecer, resulta difícil determinar con precisión a cantidade de linguas que están en perigo. Nin o carácter oficial nin o número de falantes son índices totalmente fiables: "Conferirle status á lingua dun grupo relativamente carente de poder non asegura necesariamente a súa reprodución, se non se adoptan outras medidas para asegura-la transmisión interxeracional na casa" (p. 39-40) –e isto é de aplicación clara no caso do galego, como sabemos–; por outro lado, unha lingua relativamente grande pode estar sometida a fortes presións, mentres que unha lingua moi pequena pode estar relativamente a salvo se mantén as súas funcións dentro da súa comunidade e se encontra nun ambiente estable (p. 41).

O paralelismo entre a degradación do medio natural, coa destrución acelerada dos recursos naturais, e a destrución do patrimonio cultural humano é desenvolvido a continuación (pp. 41-49), e móstrase que obedece a causas moi similares: "As nacións desenvolvidas do mundo agora están destruindo rapidamente os hábitats que sosteñen moita da diversidade biolingüística do mundo" (p. 46). O mundo está sendo cuberto por unhas cantas especies de orixe euroasiática (trigo, arroz, gando), e asemade por linguas da mesma orixe: inglés, español, chinés. En moitos casos (pensemos no que sucede en Brasil) a miúdo prodúcese a destrución física dos habitantes destas rexións cobizadas pola "civilización occidental": "Desde 1900, 90 das 270 tribos indias de Brasil desapareceron por completo" (p. 48).

O capítulo 3 (*Lost words / lost worlds*) expón e ilustra con exemplos o que se perde cando unha lingua desaparece. Coa lingua desaparece tamén o coñecemento cultural que aquela encerraba. Nun dos exemplos Nettel e Romaine mostran cómo a invasión das linguas europeas produciu nas illas do Pacífico a perda dos coñecementos tradicionais sobre os peixes e a pesca ("Os hawaianos probablemente sabían máis dos peixes das súas illas cando o capitán Cook chegou por primeira vez en 1778 do que saben os científicos hoxe en día", p. 56). Outros dous exemplos mostran a riqueza gramatical de linguas da área do Pacífico e do Dyirbal, unha lingua australiana en desaparición, que revelan unha maneira diferente de categoriza-la realidade. A conclusión que se tira é que a perda da diversidade lingüística non só reduce drasticamente as nosas posibilidades de sabe-lo que é posible nas linguas humanas, senón que tamén nos priva do saber acumulado sobre o medio natural en que esas culturas se desenvolveron (plantas, animais, formas de aproveitamento dos recursos, etc.). Iso impediranos recoñecer e resolver problemas, xa que os termos das culturas dominantes e os esquemas da clasificación científica non sempre son os adecuados (p. 77).

O capítulo 4 (*The ecology of language*) estudia cómo xorde a diversidade lingüística, as forzas sociais que a manteñen e os factores que poden destruíla. E isto faise non só atendendo ás linguas mesmas, senón a tódolos aspectos da vida da xente que as fala. As causas principais na perda das linguas non son lingüísticas, senón doutra natureza: "Isto significa que a perda dunha lingua – coma a morte do canario dos mineiros – é un bo indicador de tensións menos visibles que precisan ser investigadas" (p. 79). Para isto os autores estudian en detalle a situación das linguas de Papúa-Nova Guinea, que Suzanne Romaine coñece de primeira man. Este é posiblemente o país con maior diversidade biolingüística, cunha grande cantidade de especies vexetais e animais (a maioría únicas no mundo) e con 860 linguas, cunha media de 5000 falantes por lingua (con estas proporcións en Galicia falaríanse cerca de 600 linguas). Non obstante, esta fragmentación non é debida ó illamento dos diferentes grupos humanos, senón a que os intercambios e os contactos entre eles son frecuentes e fluídos, e a maioría da xente fala varias linguas. Pero iso non os leva a adopta-las linguas máis estendidas, xa que prevalece o valor cultural da lingua para os seus falantes, os valores de solidariedade, de identidade, de pertenza, de compromiso coa comunidade propia. Pero "calquera cambio no ambiente cultural ou biolóxico pode representar un cambio dramático no mapa das linguas" (p. 89), porque tódolos dominios humanos están interconectados. Así, "unha lingua extingúese porque unha rede social duradeira á que a xente trata de pertencer deixar de ser" (p. 90).

Por tanto, unha lingua pode morrer de tres maneiras: 1) porque deixa de existilo pobo que a falaba (coma os pobos americanos exterminados polos europeos); 2) porque un pobo se ve forzado a cambiar de lingua, principalmente por destrución da súa base económica; e 3) porque un pobo cambia voluntariamente de lingua. A maioría das linguas minorizadas de Europa encontraríanse neste terceiro caso. Nelas a substitución vaise efectuando de riba para baixo, desaparecendo primeiro dos ámbitos oficiais e formais e manténdose no ámbito privado. Os falantes máis novos perden competencia, coñecen só un vocabulario reducido e simplifican a gramática; o seguinte paso é a perda da transmisión xeracional, e entón morren de maneira abrupta. Non obstante, os autores advirten que existe unha ampla zona gris entre o cambio forzado e o cambio voluntario e que en moitos casos as linguas morren dunha maneira que combinan varias desas vías. En tódolos casos se produciu un cambio claro nas condicións en que se desenvolvían esas linguas e esas culturas.

Os dous capítulos seguintes están dedicados a facer unha síntese histórica das dúas maiores transformacións experimentadas pola humanidade: o paso do Paleolítico ó Neolítico, coa extensión da agricultura e gandería (capítulo 5: *The biological wave*), e o paso á sociedade industrial (Capítulo 6: *The economic wave*). Ambas transformacións tiveron efectos profundos en tódolos aspectos da vida humana, e por tanto nas culturas e nas linguas, e supuxeron modificacións drásticas do medio natural.

Durante a maior parte da historia as linguas e as culturas humanas permaneceron nun relativo equilibrio, xa que só durante os últimos milenios se produciron grandes desequilibrios de poder entre unhas comunidades e outras. Eses desequilibrios foron os que levaron ós pobos euroasiáticos a domina-los outros continentes, e dentro de Eurasia ós grandes centros a domina-las periferias. Nettle e Romaine céntranse na análise das causas dese diferencial, e

refutan de maneira clara a visión eurocéntrica que xustifica esa dominación co argumento (recentemente volto a poñer de actualidade, explícita ou implícitamente, no discurso político occidental) de que os europeos desenvolvemos unha civilización superior pola intelixencia e o traballo, así coma a visión da historia coma un proceso de avance continuado do benestar humano.

Con toda probabilidade, cando o mundo estaba habitado por cazadores e recolectores, a situación das culturas e das linguas era semellante á que se describiu para Papúa-Nova Guinea ou á que había en Australia á chegada dos europeos: grupos humanos reducidos, con sociedades fluídas, descentralizadas, de cultura oral e relativamente igualitarias. Nun ambiente de abundancia de recursos podían cubri-las súas necesidades con pouco esforzo e dispoñían de moito tempo de lecer. Tal vez o paso á agricultura se produciu debido a un deterioro do medio natural tan importante que non permitise continuar co modo de vida anterior (pp. 106-107), o caso é que supuxo un claro declive nas condicións de vida. A substitución de alimentos de alto valor (carne, peixe, froitas) por outros de peor calidade (herbas), a maior densidade de poboación e o contacto co gando trouxo consigo un descenso de talla duns 20 cm e unha menor esperanza de vida (falta de proteínas, anemia, enfermidades infecciosas). Pero formáronse sociedades máis numerosas, centralizadas e expansivas, e coa expansión dos novos modos de vida estendéronse probablemente as linguas dos grupos dominantes. A agricultura desenvolveuse en polo menos media ducia de focos independentes, e así a partir do Oriente Medio pode seguirse a expansión das linguas indoeuropeas e altaicas, por exemplo, ou en África a extensión das linguas bantú, ou das sinotibetanas a partir do nordeste de China. A era neolítica preséntase pois coma a primeira gran homoxeneización lingüística da historia, pero como foi protagonizada por sociedades reducidas e dun poder económico relativamente escaso, fragmentouse novamente nun mosaico de linguas locais e retomouse a un certo equilibrio lingüístico (p. 110).

Co paso dos séculos en Eurasia desenvolvéronse sociedades numerosas, moi xerarquizadas, cunha tecnoloxía militar moi importante e con avanzadas técnicas agrícolas, que foron ocupando tódolos recantos do continente. Tras unha época de detención, unha vez desenvolvidas as técnicas de navegación marítima necesarias, esa expansión continuou ultramar. A colonización non foi soamente o traslado de xente a outros continentes, senón sobre todo “a expansión dun ecosistema enteiro no terreo doutro diferente” (p. 117). O gando e os cultivos dos europeos converteron América nunha extensión de Europa. E con ese ecosistema viaxaban os microorganismos de doenzas infecciosas (tuberculose, vexigas, etc.) que causaron mortalidades masivas entre os nativos. Nettle e Romaine describen o proceso de destrución sistemática das sociedades e das culturas autóctonas, trala cal “o que sorprende non é que as linguas indíxenas declinasen, senón que sobrevivise algunha” (p. 119). A continuación descríbense as tácticas xenocidas empregadas en Australia e Nova Zelandia contra os nativos, que levou ó exterminio completo dos habitantes de Tasmania, por exemplo: “unha poboación neolítica agresivamente expansiva e as súas especies fixo retroceder gradualmente un conxunto menos denso de cazadores-recolectores, usando as doenzas e a simple violencia” (p. 122-123). A dominación persiste, e hoxe, rodeados dunha das sociedades máis ricas do planeta, a esperanza de vida dos nativos australianos é tan baixa coma as da India ou da África central, e a mortalidade infantil é tan alta coma en Bangladesh. Nova Zelandia non tiña especies de mamíferos nativos,

pero hoxe hai 70 millóns de ovellas e 8 millóns de vacas, controladas por unha poboación de 2,7 millóns de brancos que falan unha lingua europea.

Non obstante, esta expansión biolóxica non pode cubrir todo o planeta, xa que as especies europeas non poden adaptarse a tódalas latitudes. Pero a esta vagada biolóxica seguiu unha vagada económica, que levou a unhas cantas linguas a estenderse por vastas áreas xeográficas.

A revolución industrial produciu sociedades moi diversificadas e cunhas expectativas de vida sen precedentes. Este progreso produciuse fundamentalmente en Europa, pero dunha maneira desigual: "Os que se encontraban nas marxes da economía metropolitana comezaron a ser absorbidos por ela, e adoptaron a súa moeda, as súas condicións de intercambio [...] e a súa lingua, socavando a economía e a lingua da periferia" (p. 133). Este cambio lingüístico podería ser visto como unha elección voluntaria. Os autores ilustran este proceso co retroceso das linguas célticas ante o inglés nas illas británicas. O avance imparable do inglés pode ser explicado polas maiores oportunidades e expectativas que ofrece a prestixiosa economía metropolitana respecto das sociedades célticas, cunhas linguas consideradas rústicas e asociadas á pobreza e á inferioridade social. Os pais demandaban dos mestres que se lles ensinase en inglés ós seus fillos, e deixaban de falarlles deliberadamente na súa lingua para que aprendesen inglés. Por tanto, aparentemente os falantes célticos escollían libremente o inglés como un pasaporte para o progreso social e económico. Pero Nettle e Romaine poñen de manifesto tamén que estes territorios estaban baixo o dominio político e militar da metrópole, e que as elites inglesas ocupaban as posicións de poder social e económico, que usaban para o seu propio proveito e o da súa clase. Non existían modelos de éxito social e económico saídos da comunidade celtófono, e as elites inglesas ocupábanse de que eses modelos non existisen: "Aquí vémo-la dominación simbólica acompañando a dominación política e económica" (p. 139). As linguas vernáculos eran vistas como expresións perigosas, e calquera organización ou poder autóctono era impedido con medidas políticas (leis que impedían o acceso de falantes galeses a postos burocráticos, imposición de xuíces ingleses e da igrexa inglesa), coa represión lingüística (con castigos e humillacións nas escolas, lémbrese a famosa *Welsh Not*) e mesmo coa deportación e dispersión de poboacións, coma nas Terras Altas escocesas. Tendo todo isto en conta, a opción a favor do inglés "malamente se pode considerar unha elección libre" (p. 141): "O sorprendente non é que moita xente optara por abandonar-las linguas célticas, senón que tanta xente optara durante tanto tempo por mantelas fronte a unha enorme degradación externa e a políticas deseñadas para asimilar forzosamente tanto á xente coma ás súas linguas" (p. 142). Detalles á parte, a situación vivida polo galego non é moi distante da descrita aquí.

Os dous últimos capítulos tratan de por qué se debe facer algo (*Why something should be done*) e de cales son as vías de acción para que as linguas e as culturas humanas teñan un futuro (*Sustainable futures*). No primeiro deles os autores desmontan os argumentos dos que consideran que os problemas das culturas e das linguas son secundarios, e que insisten en que os esforzos deben centrarse en favorecer-lo desenvolvemento deses pobos, en facilitar que se unan ó proceso de modernización, e se iso leva consigo a extensión do inglés ou doutras linguas dominantes, a desaparición da diversidade lingüística é un feito inevitable. Nettle e Romaine defenden, ó contrario, que a eliminación da pobreza e a preservación das linguas non son cuestións opostas, senón aspectos comple-

mentarios do mesmo problema: "A idea de que diversidade lingüística debe ser preservada non é un tributo sentimental a un pasado idealizado, senón parte da posta en marcha dun desenvolvemento sostible, apropiado e enriquecedor" (p. 153). A perda das linguas non é froito dunha decisión libre, xa que os pobos non abandonan a súa lingua debido a que teñen máis opcións, senón que ocorre normalmente o contrario, prodúcese cando as opcións se reducen: "o mercado das linguas en competencia foi distorsionado, a longo prazo, pola dominación material, política e simbólica do mundo por unhas poucas comunidades" (p. 155).

Nas rexións tropicais do mundo o colonialismo estendeu o modelo europeo do estado-nación centralizado, cunha soa lingua nacional, con educación de estilo europeo e concentración de recursos arredor dun sector industrial. Esta é a vía que a miúdo se defende como saída para o atraso económico, pero o importante crecemento da riqueza mundial nas últimas décadas significou que os ricos son máis ricos e os pobres aínda máis pobres. Trátase, por outra parte, dun crecemento non sostible, como pon de manifesto a deforestación, o quecemento global e a crise da biodiversidade. As políticas de desenvolvemento están dirixidas a satisfacer as necesidades e os privilexios das elites urbanas, mentres que os custos están a ser pagados polos pobres da periferia (pp. 158-159): "Alí onde as comunidades indíxenas están en desacordo cos plans das elites, como ocorre cos indios de Brasil, os ogoni en Nixeria ou os nativos de Bougainville, poden ser presentados como elementos perigosos e terroristas primordiais, e suprimidos ou desprazados coa axuda tácita ou directa de organizacións internacionais" (p. 161).

Por outro lado, as axencias para o desenvolvemento levaron a cabo durante décadas programas para reforma-los "atrasados" sistemas de produción africanos, con pobres resultados e cunha importante degradación do medio. Logo demostrouse que os métodos tradicionais eran superiores ás alternativas europeas en seguridade, rendemento e sostibilidade. Ese exemplo repetiuse noutros continentes. As políticas de desenvolvemento non serviron porque ou ben estaban directamente ó servizo dos intereses das elites metropolitanas ou ben usaban coñecementos metropolitanos inapropiados. O mesmo aconteceu coa educación, baseada en modelos occidentais e a miúdo na lingua dos antigos colonizadores.

A saída propugnada polos autores pasa por abandona-los esquemas de desenvolvemento actuais e axudar a desenvolver sistemas baseados nos coñecementos indíxenas: "A nosa idea, daquela, está bastante clara. Cremos que se lle debe dar ós pobos o control sobre o seu medio a nivel local na maior medida posible. Tamén cremos que, se isto se fai, moita xente, como fixeron os palauanos, optará por conservar elementos da súa herdanza cultural" (p. 172). Para que haxa desenvolvemento económico, político e social ten que haber desenvolvemento lingüístico, xa que para que exista democracia é preciso que o acceso á información non estea controlado por pequenas minorías de elite: "se se suprime a dominación política das elites, as razóns para abandonar unha lingua debíltanse, e os beneficios de mantela incrementanse" (p. 173). Todo isto leva a repensa-lo estado-nación, a poñer en práctica o principio da autodeterminación, a "descentraliza-lo poder e o coñecemento nunha medida moito maior do que os gobernos nacionais estiveron xeralmente dispostos a facer" (p. 174).

O último capítulo explora algunhas vías de acción. A proposta de Nettle e Romaine é aplica-la coñecida consigna "Pensa globalmente, actúa localmente". É dicir, concentrarse na "fronte doméstica", é dicir, na acción de pequenos grupos

por si mesmos e na transmisión interxeracional: "Cando unha lingua non se transmite na casa, os esforzos por promovela fóra dese ámbito (na igrexa ou na escola, por exemplo) normalmente acaban sendo simbólicos e cerimoniais" (p. 178). Pode traerse como exemplo o gaélico irlandés, aprendido no ambiente artificial da escola e promovido polo estado con resultados escasos durante os últimos 70 anos. "Unhas poucas victorias ben escollidas" poden facer máis por salvar unha lingua ca "grandes metas, a miúdo irrealis" (p. 189), e de ser posible deben conseguirse sen depender da axuda do estado: "Non se trata de descarga-lo estado de responsabilidade, pero a axuda financeira ten un prezo. A dependencia dos recursos do estado menoscaba a responsabilidade da minoría e o seu dereito a controla-los seus propios asuntos" (p. 189).

O actual proceso de globalización "non cambia o feito de que a maioría da xente de todo o mundo segue a vivi-la súa vida en ámbitos locais e sente a necesidade de desenvolver e de expresar identidades locais e de transmitir-las ós seus fillos" (p. 192), polo que non ten por qué supoñer-la perda das linguas. A necesidade de dominar linguas de ámbitos amplos fará que exista bi- ou multilingüismo, pero isto non é unha novidade, senón "unha condición de vida tan vella coma a especie humana" (p. 190). E todo o mundo, afirman Nettle e Romaine, debería te-lo dereito a "escolle-la lingua en que quere expresa-la súa identidade" (p. 192). Poñendo como exemplo os Estados Unidos, Nettle e Romaine mostran que o medo á existencia doutras linguas dentro dun estado non responde a intereses xerais, senón ó medo das minorías dominantes a perde-lo seu status. Pero isto deixa de ter sentido se rompemos coa concepción da "identidade" como un todo único, monolítico e inmutable. E necesitamos preserva-la riqueza cultural, como garantía de futuro: "Co pasamento de cada voz, perdemos un anaco máis de quen fomos, quen somos e de quen podemos chegar a ser" (p. 199).

O programa de recuperación lingüística proposto é, daquela, dun alcance moito maior do que estamos afeitos a ler en traballos académicos, que normalmente se centran en programas educativos ou de reforzo do status: "A preservación dunha lingua no seu sentido máis completo en último termo implica o mantemento do grupo que a fala, e consecuentemente os argumentos en favor de facer algo para revertir-la morte das linguas son a fin de contas sobre a preservación das culturas e dos hábitats" (p. 179). Por medio de exemplos de comunidades de Hawai'i, de Brasil, de Ecuador ou dos indíxenas dos Estados Unidos móstrase que a acción integral de preservación de linguas e culturas dá froitos esperanzadores.

A recuperación das linguas en perigo depende, daquela, fundamentalmente de estratexias de abaixo a arriba, pero tamén deben empregarse outras de arriba a abaixo. Así os lingüistas "terán que facerse activistas" (p. 200), e convencer a organizacións internacionais (coma Greenpeace ou Amnistía Internacional) de que a preservación da diversidade lingüística é tamén tarefa súa. Outro punto de atención son os dereitos lingüísticos, que se están a discutir por exemplo a propósito da Declaración Universal dos Dereitos Lingüísticos, auspiciada pola UNESCO. Ademais, cómpre establecer políticas lingüísticas e axencias de protección das linguas, da mesma maneira que se fai noutras áreas da realidade.

Por tanto, os autores chaman á acción porque en caso contrario, se seguimos pola vía actual de destrución do medio natural e cultural, "non hai esperanza de supervivencia a longo prazo" (p. 204). Daquela, "a nosa aldea global ten que

ser verdadeiramente multicultural e multilingüística, ou non existirá en absoluto” (p. 204).

Creo que lectura desta sinopse basta para dar unha idea de que se trata dun libro pouco usual entre a literatura lingüística. Combinando un coñecemento extensivo e unha paixón pouco frecuente, expón con detalle e convicción a cuestión da perda das linguas, as súas causas e cómo debemos actuar para evitala. Isto fai que vaia máis alá do que entendemos por “planificación lingüística”. As medidas propostas non son só de tipo administrativo ou de enxeñería lingüística, senón que van á raíz do problema, á homoxeneización política e cultural e á integración das culturas periféricas nun banzo subalterno das culturas dominantes.

Aínda que o libro está centrado nas linguas tropicais, onde se dá unha maior diversidade e riqueza e tamén onde o perigo de extinción dun gran número delas é máis inminente, tamén trata da desaparición das linguas periféricas europeas, e mostra que en realidade son dous aspectos do mesmo fenómeno. Tanto a análise das causas coma as propostas de solución poñen de manifesto as insuficiencias e explican o fracaso das políticas de recuperación lingüística levadas a cabo en Galicia, a pouco que reflexionemos. Da lectura deste libro derivanse consecuencias claras para tódolos que estamos interesados en evita-la desaparición da nosa cultura e da nosa lingua. Non basta unha acción técnica ou burocrática, senón que deben revertirse as causas que produciron e seguen a produci-lo abandono do galego, sobre todo na súa transmisión ós fillos. E iso require accións políticas ambiciosas, complexas e de longo alcance, que hoxe por hoxe só unha minoría parece disposta a levar a cabo.

Esta é pois unha obra reveladora, inspiradora e tamén fermosa. Tal vez se lle poida apoñer unha certa reiteración dalgunhas ideas e dalgunhas digresións que desvían o fío do discurso nalgunhas partes; pero debemos entender que se trata dun discurso divulgativo e persuasivo, escrito con paixón, máis ca dunha obra académica. Por isto resulta accesible para un público moi amplo, non só para lingüistas profesionais. Un libro importante para entender moitos dos conflitos do mundo de hoxe. E tamén para entendérmo-la realidade lingüística de Galicia.

XOSÉ LUÍS REGUEIRA

Terminología y modelos culturales [Terminology and cultural models],
Institut Universitari de Lingüística Aplicada, Universitat Pompeu
Fabra, Barcelona, 1998.

Este volume, que leva por título *Terminología y modelos culturales*, inclúe as intervencións dos profesores Jean-Claude Corbeil, Marcel Diki-Kidiri e Luis Fernando Lara no seminario de terminoloxía da *I Escuela de verano* organizada polo Institut Universitari de Lingüística Aplicada da Universitat Pompeu Fabra.

Organizado baixo a consideración da existencia de dúas orientacións na actividade terminolóxica (unificación fronte a diversificación, é dicir, universalidade fronte a particularidade), o volume recolle a análise dos autores sobre un tema de plena actualidade: a aplicación dos presupostos sociolingüísticos á terminoloxía.

O nacemento da sociedade industrializada favoreceu o desenvolvemento das linguaxes técnicas como sistema de comunicación entre os especialistas. A importancia crecente da comunicación escrita (en contraste coa comunicación oral propia da cultura tradicional), provocou a necesidade de codificar estas linguaxes e de fixar, de forma consensuada, un estándar funcional para facilita-lo intercambio de información. Xurdiu así a terminoloxía, como a disciplina encargada de conceptualiza-lo pensamento especializado e favorece-la súa transferencia.

Esta tendencia inicial á estandarización, xustificada pola intención dunha comunicación unívoca de especialista a especialista, complementáase coa reivindicación das linguas nacionais como instrumentos de comunicación válidos para tódolos usos, tanto naturais coma especializados e, consecuentemente, coa consideración da posibilidade dun intercambio de información de carácter especializado entre non especialistas. Neste caso, o usuario sería incapaz de eliminar os valores culturais que supón o emprego da súa lingua. Conxúganse así dúas ideas que parecían nun principio irreconciliables: o respecto da identidade cultural e o pulo cara a unha comunicación internacional.

O proceso de normalización que deriva do anterior supón, polo tanto, a reafirmación da identidade referencial e formal da lingua propia e o potenciamento desta como medio de comunicación especializada.

A un nivel inferior pero non menos importante, existe outro tipo de "normalización" terminolóxica: a que se presenta en países con culturas de corte tradicional, cun desenvolvemento tecnolóxico moi distante ó que presentan as culturas dominantes. Neste caso, o que se busca é un intento de

adaptación das culturas dominantes preservando as características esenciais da propia.

Podemos distinguir, polo tanto, como indica Teresa Cabré na súa introducción, entre *estandarización (o normalización) conceptual y denominativa internacional, estandarización lingüística de ámbito nacional o regional y estandarización sociocultural*.

Un exemplo claro desta última posibilidade é a que nos presenta o profesor Diki-Kidiri nos seus artigos *La diversité dans l'observation de la réalité* e *Terminologie pour le développement*.

O autor sitúanos no contexto sociolingüístico africano, caracterizado por unha cultura tradicional e marcado por un plurilingüismo organizado en tres niveis: as linguas vernáculas, asociadas ás manifestacións tradicionais, as linguas de comunicación, que se empregan nos intercambios sociais e no desenvolvemento cultural básico, e as linguas oficiais europeas, herdanza das colonizacións e cun papel dominante naqueles sectores da vida pública ligados á realidade occidental (intercambios económicos...).

Nesta situación, a lingua xogará un dobre papel: será o mecanismo transmisor das novidades tecnolóxicas externas e, o mesmo tempo, actuará como integradora das mesmas na cultura propia.

A actividade terminolóxica, deberá basearse, na opinión de Diki-Kidiri, na adaptación dos termos á realidade cultural que impere na sociedade.

Seguindo outra perspectiva, Jean-Claude Corbeil, no seu artigo *Le plurilinguisme terminologique*, fai unha análise da importancia que acada o transfondo cultural no traballo terminolóxico. Parte o autor dun principio básico: a terminoloxía e as súas manifestacións son o resultado dunha realidade superior que as engloba. Para apoia-la súa teoría, presenta a análise de dúas situacións complementarias:

As diferencias denominativas que poden xurdir entre variantes dunha mesma lingua de prestixio e as dificultades que orixina o transvase conceptual entre linguas distintas.

Pola súa parte, Luis Fernando Lara, no seu artigo *Término y cultura, hacia una teoría del término*, fai un complexo estudio sobre o papel que representan os factores culturais na xénese dun termo, considerado como unidade básica da terminoloxía. Cun transfondo teórico que se apoia na semántica cognitiva, desenvolve un complexo entramado teórico no que defende o status signico dos termos e a prioridade do establecemento da significación na súa consecución formal.

Para isto, parte da preexistencia de catro fases constitutivas: a formación dos prototipos, a formación dos estereotipos, a formación do significado verbal e a formación do significado especializado.

Eliminando as dúas primeiras etapas, por ser demasiado xenéricas, podemos deducir da análise das dúas últimas a importancia que lle outorga o

autor á experiencia social conxunta para establecer como definitivo un significado. É, polo tanto, a sociedade, a que marca a creación ou non dun termo. De novo universalidade fronte a particularidade.

O libro complétase co estudio histórico que ofrece Amelia Irazazábal sobre a actividade terminolóxica desenvolta tanto en España (en castelán e no resto das linguas peninsulares: galego, catalán e éuscaro) como en Iberoamérica.

De modo rigoroso, diríxenos, desde unha primeira etapa, caracteriza da polos esforzos illados e polo predominio de obras de corte aínda lexicográfico e na que se intenta, timidamente, recoller e sistematizar o vocabulario de campos concretos do saber científico e tecnolóxico, ata a época actual, na que a terminoloxía, disociada definitivamente da lexicografía e cun status propio, goza dun interese xeral que se manifesta na cantidade e variedade de vocabularios nos que se traballa actualmente e recibe o pulo de organizacións públicas ou privadas que se encargan de coordinar e dinamiza-la actividade terminolóxica.

Fai a autora especial fincapé na necesidade de crear máis e mellores organismos de carácter supranacional que eviten, coa unificación de esforzos, a duplicación da información e permitan, mediante a colaboración, a creación de obras mono e plurilingües de maior calidade.

Como único matiz ó elaborado estudio da profesora Irazazábal, síntome na obriga de actualiza-la información que a autora ofrece sobre a terminoloxía en galego. Os esforzos iniciais, culminaron no ano 1997 coa creación de Termigal, froito dun convenio entre a Xunta de Galicia e a Real Academia Galega. Termigal é, actualmente, o organismo encargado de coordina-la actividade terminolóxica en galego e desenvolve tarefas variadas de carácter terminolóxico como a elaboración de vocabularios especializados, orientación terminolóxica e resolución de consultas concretas.

A partir das distintas consideracións que ofrecen os investigadores que participan neste volume, podemos afirmar que o desenvolvemento da terminoloxía científico-técnica nunha lingua responde directamente á necesidade de unifica-lo coñecemento que abrangue o saber especializado para favorecer-la comunicación entre especialistas. Esta unificación, sen embargo, non pode facerse á marxe das implicacións culturais que subxacen na sociedade, porque para cada caso existe unha visión concreta da realidade que debería influír na adopción dunha postura terminolóxica axeitada á situación.

M^a DEL PILAR ALVARIÑO ALVARIÑO

Termigal

Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Normas para a presentación de colaboracións

1. Os *Cadernos de Lingua* están dedicados á publicación de traballos de investigación sobre calquera aspecto da lingua galega, así coma á difusión de notas e informacións lingüísticas relevantes para o coñecemento e a promoción da lingua na sociedade. Tamén se publican recensións de obras de interese para eses mesmos fins.

2. Os traballos, notas ou recensións recibidos serán revisados por especialistas do Consello de Redacción ou do Comité Científico. En calquera caso a decisión final sobre a publicación correspóndelle ó Consello de Redacción.

3. A lingua de publicación é o galego, aínda que excepcionalmente poderán aparecer traballos escritos en portugués ou noutras linguas.

4. Os editores poderán efectuar correccións ortográficas, de puntuación ou de estilo sempre que sexan de pouca entidade e non afecten ó contido. Doutro xeito solicitarase a autorización do autor.

5. Sempre que sexa posible, o autor entregará dúas copias en papel e unha copia electrónica, compatible cos procesadores de textos máis usuais para PC. Os gráficos, de os haber, estarán inseridos no lugar correspondente do texto.

6. Nos artigos e notas aparecerá en primeiro lugar o título, seguido do nome do autor e do centro ou institución no que desenvolve o seu traballo. As recensións deben estar encabezadas pola referencia bibliográfica completa da obra comentada; o nome do autor incluírase ó final.

7. Recoméndase que o texto teña, como máximo, tres niveis de encabezamentos, numerados correlativamente 1., 2... 1.1., 1.2... 1.1.1., 1.1.2., etc., segundo o seu nivel na xerarquía.

8. As notas a pé de páxina deben evitarse na medida do posible. As citas inclúiranse no texto indicando entre parénteses o apelido ou apelidos do autor, o ano de publicación da obra e, cando sexa conveniente, as páxinas; p.e., "... (Lorenzo 1996)" ou "... Kabatek (1996: 108)...". De seren necesarias, as notas ó pé deben aparecer indicadas cun número superescrito.

9. Ó final dos artigos e das notas deben aparecer recollidas todas as referencias bibliográficas, co seguinte formato:

Referencias bibliográficas

- Kabatek, Johannes (1996): *Die Sprecher als Linguisten. Interferenz- und Sprachwandelphänomene dargestellt am Galicischen der Gegenwart*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Lorenzo, Ramón (1996): "Breve historia da lingua galega", in Jacyra Mota / Vera Rollemberg (eds.): *Atas do I Congreso Internacional da Associação Brasileira de Linguística (Universidade Federal da Bahia, 1994)*. Salvador: ABRALIN / FINEP / UFBA, 33-48.
- Asaka, Takekazu (1994): "O emprego do futuro do pretérito de indicativo en galego", *Studia Romanica* 27, 47-51.

10. Os orixinais para publicación enviaranse a:

XOSÉ LUÍS REGUEIRA
Hórreo 31, 2º
15702 Santiago de Compostela

CONTIDO

- 5 R. ÁLVAREZ,
*El vai ben así: pervivencia e
construcción de el invariable*
- 35 M. C. NÚÑEZ SINGALA,
*Algunhas reflexións verbo
da elaboración de plans
de política lingüística.*
- 53 V. FORMOSO GOSENDE,
*Análise acústica das sibilantes
de dúas parroquias no
concello de Ordes*
- 69 M. C. FLAUX,
*Achega á expresión da
futuraidade verbal nas
gramáticas galegas ata 1980.*
- 89 D. GARCÍA REPRESAS,
*A necesidade e maila obriga
en galego.*

